

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»
Факультет соціології і права
Кафедра соціології**

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри
_____ Павло КУТУЄВ
«__» _____ 20__ р.

Дипломна робота
на здобуття ступеня бакалавра за освітньо-професійною програмою
«Врегулювання конфліктів та медіація»
спеціальності 054 «Соціологія»
на тему: ««Азійський спосіб виробництва» та проблема розвитку
марксистської соціальної теорії (за матеріалами дискусії 20-30 х років ХХ ст.
в СРСР)»

Виконав:
студент IV курсу, групи СЛ-61
Шуров Валентин Андрійович _____

Керівник:
Завідувач кафедри соціології, професор, доктор соціологічних наук,
Кутуєв Павло Володимирович _____

Рецензент:
Викладач кафедри теорії та практики управління, кандидат філософських наук
Дергачов Євген Вікторович _____

Засвідчую, що у цій дипломній роботі
немає запозичень з праць інших авторів без
відповідних посилань.
Студент _____

**Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
Факультет соціології і права
Кафедра соціології**

Рівень вищої освіти – перший (бакалаврський)

Спеціальність 054 «Соціологія»

Освітньо-професійна програма «Врегулювання конфліктів та медіація»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____ Павло КУТУЄВ

«__» _____ 20__ р.

ЗАВДАННЯ

на дипломну роботу студенту(ці)

Шурову Валентину Андрійовичу

1. Тема роботи ««Азійський спосіб виробництва» та проблема розвитку марксистської соціальної теорії (за матеріалами дискусії 20-30 х років XX ст. в СРСР)», керівник роботи Кутуєв Павло Володимирович, доктор соціологічних наук, професор, затверджені наказом по університету від «24» квітня 2020 р. №1039-с

2. Термін подання студентом роботи 11.06.2020

3. Об'єкт, предмет роботи

Об'єкт: дослідження є концепція «азійського способу виробництва»/ «східного деспотизму»,

Предмет: розвиток концепції «азійського способу виробництва»/ «східного деспотизму» в європейському науковому дискурсі.

4. Зміст роботи

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД НАЯВНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ РОБОТИ

РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ РОЗВИТКУ КОНЦЕПЦІЇ «АЗІЙСЬКОГО СПОСОБУ ВИРОБНИЦТВА». ГАЙД ПО ІНТЕРВ'Ю

РОЗДІЛ 3. ОГЛЯД КОНЦЕПЦІЇ «АЗІЙСЬКОГО СПОСОБУ ВИРОБНИЦТВА» В ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ ТА ОГЛЯД ДИСКУСІЇ ЩОДО НЕЇ В 20-30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ. ЕКСПЕРТНЕ ІНТЕРВ'Ю

3.1 Витоки поняття «східний деспотизм» у працях дослідників XVII та ХХ століття

3.2 «Азійський спосіб виробництва» у працях Карла Маркса

3.3 Дискусія про «азійський спосіб виробництва СРСР 20-30-х років ХХ століття

3.4 «Гідравлічна держава» в теорії Карла Віттфогеля

3.5 Експертне інтерв'ю

3.5.1 Аналіз інтерв'ю з Павлом Кутуєвим

3.5.2 Аналіз інтерв'ю з Олексієм Якубіним

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ДОДАТКИ

5. Перелік ілюстративного матеріалу (із зазначенням плакатів, презентацій тощо) 13 сторінок

6. Дата видачі завдання квітень 2020 р.

Календарний план

№ з/п	Назва етапів виконання дипломної роботи	Термін виконання етапів роботи	Примітка
1	Визначення напряму дослідження	Вересень 2019	
2	Формування джерельної бази дослідження	Жовтень-листопад 2019	
3	Складання розгорнутого плану	Грудень 2019	
4	Написання вступу до роботи (визначення об'єкту, предмету,	Січень 2020	

	мети та завдань)		
5	Підготовка і написання I розділу дипломної роботи (Огляд наявної літератури та основних понять роботи)	Лютий- березень 2020	
6	Написання II розділу дипломної роботи (Основні елементи розвитку концепції «азійського способу виробництва». Гайд по інтерв'ю)	Березень- квітень 2020	
7	Написання III розділу дипломної роботи (Огляд концепції «азійського способу виробництва» в працях дослідників та огляд дискусії щодо неї в 20-30-х роках XX століття. Експертне інтерв'ю)	Квітень- травень 2020	
8	Написання висновків та коригування списку літератури.	Травень-червень 2020	
9	Передача дипломної роботи на кафедру	11.06.2020	

Студент

В.А. ШУРОВ

Керівник

П.В. КУТУЄВ

Анотація

Шуров В.А. «Азійський спосіб виробництва» та проблема розвитку марксистської соціальної теорії (за матеріалами дискусії 20-30 х років ХХ ст. в СРСР). – На правах рукопису. Дипломна робота за спеціальністю 054 «Соціологія». – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», кафедра соціології. – Київ, 2020. – 64 с., список джерел з 26 найменувань.

Концепція «азійського способу виробництва» згадувалася в працях Карла Маркса, проте не отримала належної уваги та залишилася незавершеною. Витоки цієї концепції прослідковуються в працях класиків наукової думки XVIII та XIX століть – Ш. Монтеск'є, А. Сміта, Г. В. Ф. Гегеля. Після смерті Маркса продовжив розвивати цю концепцію К. А. Вітфогель. Цю концепцію можна охарактеризувати як єропоцентричну. В 20-30тих роках ХХ століття в СРСР відбувалася дискусія щодо «азійського способу виробництва», в якій брали участь радянські марксисты та сходознавці. Не дивлячись на відсутність безпосередніх висновків з дискусії, в подальшому висновком стала відмова від концепції на офіційному рівні та створення прогресивної моделі розвитку людства, так званої “п’ятичленки”, тобто моделі з п’яти послідовних формацій. Метою моєї роботи було визначення основних протиріч навколо концепції «азійського способу виробництва» та визначення можливих шляхів вирішення цих протиріч в експертному інтерв’ю. В ході роботи були виявлені ці протиріччя та оформлені у вигляді питань до експертів. Я приходжу до висновку про єропоцентричність поглядів дослідників, визначний вплив політичної кон’юнктури на причини та висновки дискусії та вельми високий евристичний потенціал концепції в рамках марксистської теорії.

Ключові слова: азійський спосіб виробництва, східний деспотизм, марксизм, формація, гідравлічна держава, дискусія, іригація.

Abstract

Shurov. V.A. "Asian mode of production" and the problem of development of Marxist social theory (according to the discussion of the 20-30s of the XX century in the USSR). – Manuscript. Bachelor's Degree Thesis. Speciality 054 – Sociology. – National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Department of Sociology. – Kyiv, 2019. – 64 p., 26 sources.

The concept of the "Asian mode of production" was mentioned in the works of Karl Marx, but did not receive due attention and remained incomplete. The origins of this concept can be traced in the works of the classics of scientific thought of the XVIII and XIX centuries - S. Montesquieu, A. Smith, G. Hegel. After Marx's death, Karl Wittfogel continued to develop this concept. This concept can be described as eurocentric. In the 1920s and 1930s, there was a discussion in the USSR about the "Asian mode of production," in which Soviet marxists and orientalists took part. Despite the lack of direct conclusions from the discussion, the subsequent conclusion was the rejection of the concept at the official level and the creation of a progressive model of human development, the so-called "five members". The aim of my work was to identify the main contradictions surrounding the concept of the "Asian mode of production" and to identify possible ways to resolve these contradictions in an expert interview. During my work, these contradictions were identified and formalized in the form of questions to experts. I come to the conclusion that views of researches were eurocentric, the influence of the political situation on the causes and conclusions of the discussion was significant, and the heuristic potential of the concept within marxist theory is very high.

Keywords: asian mode of production, oriental despotism, marxism, formation, hydraulic state, debate, irrigation.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД НАЯВНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ РОБОТИ.....	5
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ РОЗВИТКУ КОНЦЕПЦІЇ «АЗІЙСЬКОГО СПОСОБУ ВИРОБНИЦТВА». ГАЙД ПО ІНТЕРВ'Ю	12
РОЗДІЛ 3. ОГЛЯД КОНЦЕПЦІЇ «АЗІЙСЬКОГО СПОСОБУ ВИРОБНИЦТВА» В ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ ТА ОГЛЯД ДИСКУСІЇ ЩОДО НЕЇ В 20-30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ. ЕКСПЕРТНЕ ІНТЕРВ'Ю.....	16
3.1. Витоки поняття «східний деспотизм» у працях дослідників XVII та ХХ століття.....	16
3.2 «Азійський спосіб виробництва» у працях Карла Маркса.....	27
3.3 Дискусія про «азійський спосіб виробництва СРСР 20-30-х років ХХ століття.....	37
3.4 «Гідравлічна держава» в теорії Карла Віттфогеля.....	43
3.5 Експертне інтерв'ю.....	51
3.5.1 Аналіз інтерв'ю з Павлом Кутуєвим.....	52
3.5.2 Аналіз інтерв'ю з Олексієм Якубіним.....	61
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	72
ДОДАТКИ.....	74

ВСТУП

Актуальність теми дослідження: В цій роботі досліджується розвиток концепції «азійського способу виробництва» в марксистському формаційному підході. Ця концепція, з деяким уточненнями може бути використана для пояснення процесів, що відбуваються в сучасній Україні. Поєднання політичної влади і приватної власності, яке, на думку дослідників, було притаманне азійським суспільствам, спостерігається і в Україні і знаходить вираження в феномені «олігархату» Також необхідність дослідження цієї концепції та шляху її розвитку зумовлена її проблемністю в рамках формаційного підходу. Приєднання або переосмислення цієї концепції в рамках формаційного підходу може спричинити нові дискусії та зміни уявлень про основні засадничі положення цього підходу, такі як, до прикладу, сутність класового антагонізму. Також концепція може дати поштовх розвитку відмінних від європоцентричних поглядів на Схід та спричинити перегляд ставлення до Європи, як до центру та локомотиву суспільних змін по всій земній кулі.

Стан наукової розробленості проблеми: Витоки концепції східного деспотизму можна побачити в працях Шарля Монтеск'є, Адама Сміта та Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля. Карл Маркс ввів концепцію «азійського способу виробництва». Карл Вітфогель розвивав ідеї Маркса та запропонував свій тип держави – «гідравлічну державу». Дискусії про «азійський спосіб виробництва» аналізувалися Карлом Вітфогелем, Рустемом Нуреевим та Юрієм Бокарьовим.

Метою роботи є визначення основних протиріч навколо концепції «азійського способу виробництва» та визначення можливих шляхів вирішення цих протиріч в експертному інтерв'ю.

Завданнями роботи є:

1. Проаналізувати праці дослідників XVIII та XIX століть на предмет бачення сутності суспільних процесів на Сході;

2. Проаналізувати сутність «азійського способу виробництва» у працях Карла Маркса, Карла Віттфогеля та дослідників в Радянському Союзі;
3. Визначити основні характеристики східних суспільств в працях європейських дослідників протягом більш ніж двохсот років та проаналізувати їх на предмет європоцентричної візії;
4. Окреслити загальний історичний контекст початку та завершення дискусій 20-30тих років XX століття в СРСР;
5. Провести експертне інтерв'ю задля окреслення можливих шляхів вирішення протиріч навколо концепції «азійського способу виробництва» та дискусії щодо неї в СРСР.

Об'єктом дослідження є концепція «азійського способу виробництва»/ «східного деспотизму», а предметом: розвиток концепції «азійського способу виробництва»/ «східного деспотизму» в європейському науковому дискурсі.

Методи дослідження. Для визначення сутності концепції «азійського способу виробництва»/ «східного деспотизму» було виконано аналіз текстів дослідників. Також було проведено два експертних неформалізованих інтерв'ю для визначення можливих шляхів вирішення суперечностей, спираючись на думку експертів.

Практична цінність роботи. Результати роботи можна використовувати в аналізі подальших дискусій про «азійський спосіб виробництва»; в подальшому аналізі праць дослідників, що були проаналізовані в контексті тенденції до європоцентризму; результати сприятимуть кращому розумінню ролі Азії в світі(така важливість зумовлена роллю в світовій економіці Японії, Китаю та «азійських тигрів»: Південної Кореї, Сінгапуру, Гонконгу і Тайваню.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи складає 97 сторінок (з них 64 основного тексту). Список використаних джерел містить 26 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД НАЯВНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ РОБОТИ

Теорія марксизму є однією з найбільш фундаментальних соціальних теорій про «соціальне» в широкому розумінні, хоча класики теорії, ті, хто закладали її фундамент «Маркс і Енгельс, як люди розумні, були дуже обережними»(дод. А) та не претендували в своїх роздумах на універсалізм, зокрема, через те, що «ці претензії важко обґрунтувати за відсутності емпіричної бази» (дод. А). Насправді, можна зустріти вислови Маркса, які підтверджують дану тезу, наприклад, у «Начерках» відповіді на лист В. І. Засулич.

Аналізуючи походження капіталістичного виробництва, я говорю: «В основі капіталістичної системи лежить, таким чином, повне відділення виробника від засобів виробництва основою всього цього процесу є експропріація хліборобів. Радикально вона здійснена поки тільки в Англії . Але всі інші країни Західної Європи йдуть тим самим шляхом ». Таким чином, «історична неминучість» цього шляху точно обмежена країнами Західної Європи». (Маркс 1961)

Не дивлячись на такі думки Карла Маркса, з розвитком та розповсюдженням серед інтелектуальних та наукових кіл, марксизм почав претендувати на той самий універсалізм. Здебільшого, це було обумовлено також політичною та громадською діяльністю як самих класиків, так і їх послідовників, необхідністю появи партії, що мала стати локомотивом суспільних змін. З появою на карті світу першої соціалістичної держави, СРСР, теоретики марксизму почали звертати увагу на різні регіони світу, як на предмет досліджень та класифікації. Одночасно, такі претензії були і у керівників цієї держави, що виходили з необхідності розповсюджувати пролетарську революцію та, безсумнівно, з геополітичних інтересів новоутвореної держави, оточеної, однозначно, недружніми країнами звідусіль , у тому, щоб поширювати та поглиблювати свій вплив на міжнародній арені.

У цьому сплетінні передумов, марксистські вчені звернули увагу на концепцію «азійського способу виробництва», концепцію, яка, не дивлячись на певну нечіткість свого вираження, все таки згадувалася в роботах Карла Маркса. Наприклад, вперше він виокремив цей тип виробничих відносин в своїй статті «Британське панування в Індії», де вказував на особливість цих відносин, а саме відсутність приватної власності на землю. Проте, не тільки економічні або, скоріше, політико-правові особливості, Маркс зазначав у своїй праці. Він також говорив про застій, відсутність розвитку та варварство народів Сходу. Таке ставлення до «сталості» їх життя та традицій були достатньо притаманними поглядам європейських інтелектуалів того часу та були присутніми у творах філософів та інтелектуалів до XIX століття, зокрема французьким «просвітникам» та «енциклопедистам».

Наприклад, Шарль Монтеск'є в своїй праці «Про дух законів» виділяє три форми правління: республіку, монархію та деспотизм, риси якого він бачив в східних суспільствах та державах. Спираючись на уявлення про географічно детерміновані чинники виникнення держави та певних психологічних особливостей народів, а також, на інформацію про Схід, що в основному існувала в оповідях мандрівників та давньогрецьких філософів, зокрема Аристотеля, Монтеск'є створював власне уявлення про модель правління на Сході, як про деспотичну та беззаконну. Він також вказував на визначну роль цієї держави у процесі землеробства, як системи, що втілює централізоване керівництво над ним та забирає у свою власність землі на яких ці процеси відбуваються. Тобто, можна говорити про те, що у своїй праці Шарль Монтеск'є виділив декілька важливих особливостей східних суспільств:

1. Відсутність приватної власності на землю
2. Деспотизм, як форма правління
3. Визначна роль держави у процесах землеробства

Ці особливості, а, точніше, уявлення про такі особливості лягли в основу поглядів про східні суспільства серед наступних поколінь європейських інтелектуалів. Детальніше ці погляди та їх можлива хибність або обмеженість будуть розкриті у першому розділі третього розділу роботи.

Свої думки про східні країни, зокрема, Китай висловлював також і видатний політ економ Адам Сміт у своїй праці. «Розгляд природи та причин багатства народів». Адам Сміт, як і Монтеस्क'є, визначав певну стаціонарність китайського суспільства та говорив, що Марко Поло, який відвідав його понад п'ятсот років тому, описує його вирощування культур, промисловість та чисельність населення, майже в тих самих термінах, у яких їх описують мандрівники в теперішні часи (Сміт, 1852, 84с). Тобто, Китай визначається, як держава, що, не дивлячись на своє багатство, не розвивається. Також, можна говорити про те, що найбідніші люди в Китаї були набагато бідніші за найбідніших людей у Європі. Умови життя видаються жахливими. Але Китай, на думку Сміта, не йде назад, а просто застиг у своєму розвитку .

Важливу роль у розвиток концептуалізації уявлень про Схід загалом та для розвитку філософського підґрунтя поглядів Маркса зокрема, вніс Г.В.Ф. Гегель. У своїх “Лекціях з філософії історії” він визначає Азію та її історії, як «дитячий вік людства». Гегель створював моделі розвитку людства, в яких Азія виступала початковим етапом, незмінним протягом багатьох століть суспільством. Найбільш специфічним азійським суспільством і державою він вважав Китай, тому, в своїй роботі я зосередив увагу саме на слова філософа про Китай (не дивлячись на те, що він також говорив та аналізував Індію, Персію та Єгипет).

В дискурсі цих видатних вчених прослідковуються спільні моменти у визначенні специфіки азійських суспільств. По-перше, це відсутність розвитку в цих регіонах, їхня культурна та економічна стагнація, в порівнянні з західним світом. По-друге, деспотична форма правління, відсутність свобод та демократичних інститутів, виняткова роль деспотичної держави в житті суспільства, беззаконня та корупція. По-третє, бідність та відсутність приватної

власності, зокрема на землю. Всі ці три ознаки формують концепцію «східного деспотизму». Ця концепція була панівною для розгляду східних суспільств, і, в подальшому, певні принципи саме такого розуміння Сходу можна знайти і в роботах Маркса в середині XIX століття та, навіть, у роботі Карла Віттфогеля, «Східний деспотизм. Порівняльне дослідження тотальної влади», що, навіть, має в своїй назві цю концепцію.

Маркс розглядав специфічний східний спосіб виробництва, певним чином керуючись таким є уявленням про східні суспільства. Окрім згаданої вище статті «Британське панування в Індії» та статті, що є її логічним продовженням під назвою «Майбутні наслідки британського панування в Індії», де він вперше говорить про характеристики притаманні азійським суспільствам, я проаналізував праці Маркса, де він намагався інтегрувати Азію в систему докапіталістичних формацій, а саме «Економічні рукописи 1857 -1859 років» в яких «азійський спосіб виробництва» описується у розділі «Форми, що передували капіталістичному виробництву»; також третій том «Капіталу»; його лист до редакції «Вітчизняних записок» та «Маніфест комуністичної партії». Дві останні роботи демонструють те, що Маркс не претендував на універсальність своєї теорії в контексті пояснення суспільних процесів по всій земній кулі: в листі він прямо це заперечує, а в «Маніфесті...» не згадується Схід, а лише Європа.

Розвиваючи закладену Марксом концепцію «азійського способу виробництва», відомий німецько-американський соціолог Карл Віттфогель у 1957 році видав свою монографію під назвою «Східний деспотизм. Порівняльне дослідження тотальної влади». В цій праці він показує важливість іригаційних споруд та масової праці навколо їх побудови для створення деспотичної держави. Також він приділив значну увагу відносинам власності в, як він сам їх назвав, «гідравлічних державах», показавши певну помилковість думки класиків про відсутність приватної власності в Азії, хоча й все одно найбільшим власником виділив саме державу. Віттфогель, як і його попередники, відзначав застій азійських суспільств. В рамках моєї роботи така характеристика буде однією з

найбільш притаманних мислителям характеристик Сходу, наряду з деспотичною формою правління в поєднанні з потужним чиновницьким апаратом та, здебільшого, аграрним виробництвом.

Аналізуючи ці першоджерела, варто окреслити уявлення про Схід серед класиків європейської соціальної думки та відповісти на питання: чи можна такий дискурс вважати європоцентричним? Причинами існування такого питання є лейтмотив, що прослідковується в думках всіх цих мислителів, а саме бачення Сходу, як регіону без розвитку, на відміну від Європи. Такий підхід до вивчення Сходу, описав Едвард В. Саїд в своїй книзі «Орієнталізм». А.Г.Франк, відомий німецький соціолог також звинувачував європейських мислителів, зокрема Маркса та Вебера в європоцентричному підході до вивчення історії в своїй книзі «ПереОРІЄНТація». В ній він звернув увагу на те, що саме Азія і, зокрема, Китай були найбільш розвиненими регіонами світу до XIX століття, а Європа лише приєдналася до світової економічної системи. Він запропонував перенести фокус дослідження історичного процесу з Європи до Азії, такий собі «сходоцентризм». Метою моєї роботи не є встановлення релевантності такої зміни фокуса дослідження, а просто опис та аналіз текстів певних видатних мислителів і співвіднесення їх з тенденцією до європоцентризму. З цієї тенденції наслідком є претензії на універсалізм в аналізі та прогнозах суспільного розвитку. Саме конфлікт універсальної прогресивної моделі розвитку суспільних відносин з уявленнями про полілінійність цього розвитку є центральним в моїй роботі.

Для аналізу дискусії, що проходила в Радянському Союзі були вивчені відповідні глави(дев'ята та десята) вищезгаданої монографії Карла Вітфогеля, робота Юрія Бокарьова «Формаційна теорія и економічна історія Росії», матеріали наукового семінару кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича від 24 березня 2017 року на тему «Азійський спосіб виробництва у формаційному підході: слідами дискусій» та глава 6.3 в книзі Рустема Нурєєва «Економічна компаративістика (порівняльний аналіз економічних систем)». Щодо аналізу висновків дискусії, то

тут була проаналізована стаття Йосифа Сталіна «Про діалектичний та історичний матеріалізм».

Головними поняттями в цій роботі є:

- Азійський спосіб виробництва – марксистська концепція особливого способу виробництва, що був притаманним східним суспільствам, в основі якого лежала відсутність приватної власності на землю, деспотична форма правління, система сільських общин та необхідність у організації масової праці державою задля побудови іригаційних споруд. Навколо виокремлення особливого способу виробництва на Сході точилося багато дискусій, зокрема дискусія 20-30- тих років в СРСР. В працях дослідників часто корелює з поняттям «східного деспотизму»
- Європоцентризм – система уявлень про Європу, як про центр рушійний регіон суспільного розвитку, що є притаманним певним дослідникам «соціального». Наслідком такого підходу є «орієнталізм» – система європоцентричних уявлень про Схід
- Дискусія 20-30тих років ХХ століття в СРСР – події, що відбувалися в СРСР і супроводжувалися великою кількістю статей та книг, в яких обґрунтовувалася та чи інша позиція з приводу «азійського способу виробництва», що, в свою чергу, призвело до «Ленінградської дискусії» 1931 року – організованої наукової дискусії в реальному часі. Визначення характеру причин та наслідків цієї дискусії, а також їх обґрунтованість, будуть одними з основних проблем цієї роботи.
- Формаційний підхід – марксистська модель моністичного розуміння розвитку суспільства, що виражається в зміні формацій на основі зміни виробничих відносин та класовому антагонізмі, на основі зміни базису. Не був сформульований Марксом до кінця, проте продовжив формуватися в СРСР. Остаточну концепцію п'яти послідовних прогресивних формацій було сформульовано в 30-ті роки ХХ століття, зокрема, в праці Сталіна «Про діалектичний та історичний матеріалізм».

Формації змінювались наступним чином: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична та комуністична. Саме таку форму мала так звана «п'ятичленка».

РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ РОЗВИТКУ КОНЦЕПЦІЇ «АЗІЙСЬКОГО СПОСОБУ ВИРОБНИЦТВА». ГАЙД ПО ІНТЕРВ'Ю

Досліджуваним явищем в моїй роботі є розвиток концепції азійського способу виробництва/східного деспотизму в європейському соціологічному, економічному та філософському дискурсі. Це явище було розділене на 4 блоки:

1. Витоки поняття «східного деспотизму» у працях дослідників XVIII та XIX століття;
2. «Азійський спосіб виробництва» у працях Карла Маркса;
3. Дискусія про «азійський спосіб виробництва» в СРСР 20-30 років XX століття;
4. «Гідравлічна держава» в теорії Карла Вітфогеля.

Кожен з цих блоків має демонструвати погляди певних дослідників в певний час, а всі разом мають утворювати розвиток концепції протягом більш ніж двохсот років. Основна частина роботи – третій розділ, складається з двох частин: в першій частині було проведено аналіз текстів та виявлення основних проблем та протиріч, що зустрічаються в цих текстах стосовно концепції «азійського способу виробництва», для створення на їх основі питань для експертного неформалізованого інтерв'ю. Саме інтерв'ю було поділене на 5 блоків:

1. Концепція АСВ у працях та розумінні Маркса;
2. Причини та приводи початку дискусії;
3. Погляди прихильників та противників концепції АСВ;
4. “Гідравлічна держава” Карла Вітфогеля;
5. Висновки.

Після проведення та аналізу експертного інтерв'ю було зроблено висновки щодо виконання завдань роботи.

Експертами були обрані науковці, що спеціалізуються на соціологічних теоріях, доктор соціологічних наук, професор П.В. Кутуєв та кандидат політичних наук О.Л. Якубін.

Мета: визначити та окреслити основні протиріччя навколо концепції «азійського способу виробництва» (АСВ) та визначити можливі шляхи їх вирішення, спираючись на експертну думку про концепцію «азійського способу виробництва»(АСВ) та на дискусію щодо неї.

Завдання:

- 1.Визначити сутність АСВ у роботах Маркса;
- 2.Визначити основні причини та приводи до початку дискусії;
- 3.Окреслити основні положення концепції АСВ у розумінні противників та прихильників концепції;
- 4.Визначити можливість впливу політичної кон'юнктури на результати дискусії та створення так званої «п'ятичленки»;
- 5.Визначити те, наскільки суттєвим був вплив дискусії на розвиток формаційного підходу;
- 6.Порівняти АСВ та створювану ним політичну та культурну систему з СРСР. Визначити спільні та відмінні риси та відповісти на питання "Чи можна вважати, що АСВ існував у СРСР";
- 7.Визначити переваги та недоліки основних положень «гидравлічної держави» Карла Віттфогеля;
- 8.Зробити висновок щодо універсальності формаційного підходу, його недоліків та евристичного потенціалу концепції АСВ всередині формаційного підходу.

Гіпотези:

1. На думку експертів, дискурс Маркса мав ознаки європоцентризму;
2. На думку експертів, створена «п'ятичленка» була доцільною, скоріше, політично та ідеологічно, ніж науково;
3. На думку експертів, індустріальність СРСР є суттєвою відмінністю від «гідравлічних держав» Карла Вітфогеля.

Можливі питання:

Блок 1: Концепція АСВ у працях та розумінні Маркса.

Як ви вважаєте, що саме стало причиною недостатньо чіткого формулювання АСВ у працях Маркса?

Чи можна звинуватити Маркса у «європоцентризмі»?

Як саме, на вашу думку, на погляди Маркса впливала недостатньо велика кількість знань про Схід у науці того часу?

Як можна пояснити те, що Маркс перестав згадувати АСВ у своїх пізніх працях?

Блок 2: Причини та приводи початку дискусії

На вашу думку, наскільки серйозним був вплив на початок обговорення початок національно-визвольних рухів в Азії та Африці?

Чи можна обґрунтувати інтерес до АСВ намаганнями СРСР втрутитись в перебіг подій цих рухів та «експортувати революцію» на схід?

Наскільки важливим для початку дискусії були погляди Плеханова про полілінійність історичного процесу?

Чи був науковий інтерес до концепції єдиним рушієм для початку дискусії, чи мали місце і ідеологічне підґрунтя та політична кон'юнктура?

Блок 3: Погляди прихильників та противників концепції АСВ.

Чи мало сенс розрізняти розвиток західних та східних суспільств через призму культурної дихотомії Захід-Схід?

Чи були суттєвими відмінності між АСВ та рабовласницьким устроєм?

Чи могли висновки полілінійності суспільного розвитку дати початок іншим дискусіям в марксизмі?

Наскільки важливим для розвитку теорії марксизму було визнання монолітності розвитку та відмова від концепції АСВ?

Блок 4 : «Гідравлічна держава» Карла Віттфогеля.

Наскільки, на вашу думку, важливою для створення держави та класу чиновників була необхідність у зрошуванні землі?

Чи може теорія Віттфогеля претендувати на універсальність державогенезу по всій земній кулі?

Чи дійсно виникає необхідність у тоталітарній державі та тоталітарному менеджменті?

Чи можна дійсно віднести СРСР до країн зі «східним деспотизмом»?

Блок 5: Висновки.

Чи вважаєте ви концепцію АСВ «життєздатною»? Як оцінюєте її евристичний потенціал?

Чи можете ви виділити політичну необхідність, як рушійний чинник відмови від концепції?

Чи може АСВ стати чинником кризи формаційного підходу?

Чи вважаєте ви висновки дискусії 20-30х років обґрунтованими?

РОЗДІЛ 3. ОГЛЯД КОНЦЕПЦІЇ «АЗІЙСЬКОГО СПОСОБУ ВИРОБНИЦТВА» В ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ ТА ОГЛЯД ДИСКУСІЇ ЩОДО НЕЇ В 20-30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ. ЕКСПЕРТНЕ ІНТЕРВ'Ю

3.1. Витоки поняття «східного деспотизму» у працях дослідників XVIII та XIX століття

Поняття «деспотизму» у розумінні Шарля Монтеск'є

Французькі інтелектуали епохи Просвітництва були одними з перших дослідників природи «соціального»(в широкому сенсі), його розвитку та поширення. Великий вклад в розвиток політичної філософії і світової громадської думки вніс і Шарль Монтеск'є . Його роздуми та ідеї з приводу ідеальних моделей правління і державного устрою, стали певним підґрунтям для дослідників XIX століття, а деякі досі залишаються актуальними. Разом з цими ідеями в політичну думку міцно увійшли і деякі стереотипи. У цьому випадку політичний стереотип розуміється як стійкий і спрощений погляд на політичну систему, узагальнений та емоційний образ політичної системи та системи управління.

Монтеск'є виділяв три форми державного правління:

...республіканське правління - це те, при якому верховна влада знаходиться в руках або всього народу, або частини його; монархічне - при якому управляє одна людина, але за допомогою встановлених незмінних законів; тим часом як в деспотичному все поза всякими законами і правил рухається волею і свавіллям однієї особи (Монтеск'є, 1955, с.176).

Ці три форми правління були певними узагальненими формами політичного устрою, виведеними філософом з певних уявлень, що існували у нього, що, в свою чергу, у випадку з деспотичною формою , що, на думку Монтеск'є, прослідковувалися у східних країнах, формувалися здебільшого з розповідей про

політичний устрій мандрівників, купців та уявлень давньогрецьких філософів, зокрема Аристотеля, та на той час не надто підкріплювалися емпіричними даними, яких на той час було занадто мало для відображення повної картини устрою «східних країн».

Деспотичне правління було своєрідним антиподом до ідеальних форм правління, антиідеалом, якому не можна було слідувати, і в той же час ідея про нього була однією з найбільш яскравих політичних стереотипів Просвітництва (Мигаль, 2015, с. 152).

Отримавши неповні дані про країни, що пізніше будуть охрещені «деспотичними» та про їх правителів, що будуть охрещені «деспотами», Монтеск'є пояснював такий стан речей природними умовами, що були характерними для певних регіонів. Таким чином він пояснював, чому певні особистісні характеристики притаманні жителям того чи іншого регіону в більшому, чи меншому обсязі, що в свою чергу вже впливало на політичний устрій тих держав, що формуються у цих регіонах.

Наприклад:

Холодне повітря виробляє стиснення закінчень зовнішніх волокон нашого тіла, чому напруга їх збільшується і посилюється приплив крові від кінцівок до серця. Він викликає скорочення цих м'язів і таким чином ще більше збільшує їх силу. Навпаки, тепле повітря послаблює зовнішні волокна, розтягує їх і, отже, зменшує їх силу і пружність. Тому в холодних кліматах люди міцніше. Діяльність серця і реакція закінчень волокон там відбуваються краще, рідини знаходяться в більшій рівновазі, кров енергійніше прагне до серця, і серце в свою чергу має більшу силу. Ця велика сила повинна мати чимало наслідків, які, наприклад, більшу довіру до самого себе, тобто більша мужність, більше свідомість своєї переваги, тобто менше бажання мстити, велика впевненість у своїй безпеці, тобто більше прямоти, менше підозрілості, політиканства і хитрості (Монтеск'є, 1955, с. 178).

Ця думка має на меті пояснення природи соціальних відносин в різних країнах природою навколо, такий собі «географічний детермінізм» . Розвиваючи цю думку, Монтеск'є надає жителям сходу певну характеристику – «лінощі розуму»

Якщо до цієї ніжності органів, завдяки якій народи Сходу отримують найсильніші в світі враження, ви приєднаєте деякі лінощі розуму, природно, пов'язану з такими ж лінощами тіла, що робить їх нездатними до жодного подвигу, ні до якого зусилля, ні до якого самовладання, ви зрозумієте, чому вони прагнуть душею, раз сприйнявши ті чи інші враження, не може вже більше змінити їх. Ось чому закони, звичаї і звичаї, пов'язані навіть до таких, невидимому, байдужим речам, як одяг, залишаються і тепер на Сході такими, якими вони були тисячу років тому (Монтеск'є, 1955, с. 179).

Монтеск'є констатує достатньо довготривалий процес зміни культурних уявлень жителів Сходу, проте причину цього вбачає у особливих психологічних якостях народу, що зумовлені кліматом. Монтеск'є також згадує і про землеробство на Сході :

Землеробство - найважливіша праця людей. Чим більше клімат спонукає їх уникати цієї праці, тим більше повинні заохочувати їх до нього релігія і закони. Тому закони Індії, які віддають землі государям і позбавляють приватних осіб духу власності, підсилюють несприятливий вплив клімату, тобто вироблені їм лінощі (Монтеск'є, 1955, с. 180).

Автор вказує на важливу, для подальшого аналізу дослідниками, характеристику індійського економічного та політичного устрою – відсутність приватної власності на землю. Далі він приводить приклад китайської та перської традицій, з якого стає зрозумілим факт централізованого керівництва державою землеробської діяльності та створення державою особливих умов для її поліпшення :

В описах Китаю розповідається про щорічно здійснюють імператором церемонії відкриття землеробських робіт. Мета цього публічного та урочистого

акту - спонукати народ займатися землеробством. Понад те, імператора щороку сповіщають про найбільш відмінного у своєму занятті землероба, якого він і робить мандарином(назва чиновників в імперському Китаї,) восьмого розряду. У давніх персів щорічно в восьмий день місяця государі покидали свої бенкети, щоб розділяти їжу з орачами. Все це чудові встановлення для заохочення землеробства (Монтеск'є,1955, с. 183).

Тобто, виходячи з цих фактів, можна констатувати, що землеробство разом з усіма суміжними процесами(зрошування, планування та збори урожаю) керувалося державою і, навіть, було причиною соціальної мобільності певних землеробів, що потім ставали чиновниками. Землеробство відігравало важливу роль в суспільно-політичних процесах, а потрапляння до класу чиновників було нагородою.

Деспотизм як система політичної влади пояснювався природною відсутністю мужності у народів Сходу: «Індійці від природи позбавлені мужності. Навіть європейці, народжені в Індії, втрачають мужність, властиву європейському клімату» (Монтеск'є,1955, с. 178).

Східні народи є більш схильними до підкорення, тому саме там і виникає найгірша форма правління – деспотизм. Про цю форму правління Монтеск'є каже наступне:

З природи деспотичної влади випливає, що одна особа, що володіє нею, доручає здійснювати її також одній тільки особі. Людина, якій всі її п'ять почуттів постійно говорять, що він - все, а інші люди - ніщо, природним чином, ледача, неосвічена, хтива . Тому він сам не займається справами. Але якщо він доручить їх кільком особам, то між ними підуть чвари, почнуться інтриги через честь бути “першим між рабами”, і государеві знову доведеться втручатися в справи правління. Тому набагато простіше надати всі справи візира, наділивши його всією повнотою влади. Установа посади візира є тому основний закон такої держави (Монтеск'є,1955, с. 183).

Цікаво також відмітити, що Монтеस्क'є вважає, що в таких державах ніщо не ґрунтується на законах, а на релігії, звичаях та традиціях. Це фактично спонукає чиновників до корупції та до свавілля: «Візир є сам деспот, і кожен чиновник є візир» (Монтеस्क'є, 1955, с. 183). Така форма управління стає можливою через те, що сам деспот більше займається справами гарему та задоволенням власних потреб, а через відсутність закону та поваги до нього, на відміну від європейських держав, де, на думку Монтеस्क'є, правитель ближчий до народу, чиновники отримують надзвичайно широку владу, що має природу підкорення.

Модель правління являла собою сформовану вертикаль влади і підпорядкування, в якій є свій управитель-тиран в кожній провінції, області і селі, що представляє авторитет верховної влади; підвладні йому жителі цих територій, що знаходяться в постійному пригніченні, прагнуть домогтися його розташування до себе (Мигаль, 2015, с. 154).

Підсумовуючи думки Шарля Монтеस्क'є, можна говорити про те, що його уявлення про Схід хоча і враховували певні особливості регіону, все ж таки будувалися, скоріше, на протиставленні Європі. Східні держави ним сприймалися, як менш розвинуті відносно європейських. Цікавим є той факт, що оцінка тих чи інших якостей східних народів часто відбувалася за тими ознаками, що були важливими саме з погляду європейців. Наприклад, так звані лінощі та хтивість несуть негативну якість з точки зору саме європейської християнізованої моралі, не дивлячись на те, що Монтеस्क'є розрізняє деякі особливості різних народів сходу, він все таки виділяє для кожної з них деспотичну форму правління.

Варто зазначити, що Монтеस्क'є вказав на особливості азійських держав, а саме на відсутність приватної власності на землю та на виняткову роль держави у процесі землеробства. Також він вказував і на досить потужну вертикаль влади, що характеризувалася підкоренням представникам державного апарату на рівні простих жителів, та на відсутності чітко сформованого законодавства, що давала “деспоту”, а також візиру та чиновникам майже необмежену владу. Якщо ж говорити про державогенез, то, за його думкою, визначним чинником створення

тієї чи іншої форми правління є кліматичні умови, родючість ґрунту та рельєф місцевості, що потім стають підґрунтям для створення певних релігій, принципів правління, звичаїв.

Погляди Шарля Монтеск'є можна визначити як європоцентричні, тому, що саме Європа тут виступає прикладом регіону, що розвивається та створює нові культурні та економічні блага. Культура ж деспотична, навпаки, майже не змінюється і містить жорстокість та обмеження людини. Деспотична держава та культурно-звичаєві норми, що в ній існують, відтворюються та, обумовлюють її існування в цій праці виділені, скоріше, не на основі дійсно існуючих порядків, позаяк інформації про Схід було недостатньо, а основними джерелами були розповіді мандрівників та уявлення грецьких філософів, а на спробі виведення такого собі «антиідеалу» . Якщо Європа була центром поступу «світливих ідей рівності та демократії», Схід, на противагу, ними уявлявся як темне місце де відбувалися страшні злочини, постійне пригнічення і приниження людей, панувала атмосфера загального страху.

Погляди на азійські суспільства Адама Сміта

Англійський політеконом Адам Сміт у своїй праці «Багатство народів» також говорить про Китай та частково згадує Індостан. Сміт говорить, що Китай економічно є меншою мірою розвинений, в порівнянні з європейськими країнами, через серйозні урядові постанови та культурні забобони, що перешкоджають зовнішній торгівлі.

У той же час, Китай (як і Індія), користувався такими чудовими сільськогосподарськими умовами, що продукти харчування коштували набагато дешевше, ніж будь-де в Європі, як і праця. Низькі витрати на оплату праці в поєднанні з більш дешевими транспортними витратами - завдяки більш широким внутрішнім водним шляхам - утримували ціну вироблених товарів низькими (Сміт, 1852, с. 84).

Адам Сміт вказує на те, що «більша частина Європи перебуває в стані, що поліпшується, а Китай, здається, стоїть на місці», коли говорить про економічні процеси. Тобто, не зважаючи, на багатство самого регіону, він вказує на бідність простих жителів Китаю та низьку оплату праці в країні.

Різниця між грошовою ціною праці в Китаї та в Європі все ще більша, ніж між грошовою ціною прожиткового мінімуму; оскільки реальна оплата праці в Європі вища, ніж у Китаї (Сміт, 1852, с. 84).

Також він вказує на те, що закони та установи Китаю не дають йому змоги повністю реалізовувати свій економічний потенціал.

Країна, яка нехтує або зневажає зовнішньою торгівлею, і яка приймає судна іноземних держав лише до одного або двох своїх портів, не може досягти такого розвитку бізнесу, якого вона може робити з іншими законами та установами (Сміт, 1852, с.35).

Сміт також звернув увагу на те, що в Китаї набагато більше сприяють сільськогосподарському виробництву ніж будь-якому іншому, що знову може говорити про те, що на Сході держава мала контроль над процесами обробки землі. Також автор говорить про те, що відмінностей між рентою власника землі та податком держави з чого зробив висновок про те, що держава і власником землі Тобто Адам Сміт визначав основними характеристиками східних держав, зокрема Китаю:

1.Певну економічну та соціальну стагнацію (зокрема, він відзначав, що відмінностей між тим, як Китай описував Марко Поло, та тим, як його описують сучасні мандрівники практично немає);

2.Аграрне виробництво як основне виробництво та малу включеність у світову економічну систему;

3 Існування законів та державних інституцій, що обмежують економічний розвиток

4. Тотальну бідність та невисоку, в порівнянні з Європою, оплату праці

Можна говорити, що Адам Сміт бачив Схід достатньо депресивний регіоном, що не розвивається, не дивлячись на досить високий потенціал цього розвитку.

Погляди на східні суспільства Г.В.Ф. Гегеля

Гегель та його філософія мали визначний вплив на філософію Маркса, тому необхідність розгляду його думок та його поглядів на Схід є достатньо очевидною. Гегель, говорячи про Схід, визначає його, як початкову точку розвитку історії: «Всесвітня історія прямує зі Сходу на Захід, так як Європа є, безумовно, кінець всесвітньої історії, а Азія її початок»(Гегель, 1993, с.147). Схід він вважає «дитячим» періодом історії. Відповідно, своє бачення розвитку історії людства він розпочинав саме зі Сходу. Форми правління для нього відрізнялися присутністю в них “свободи” і, також, з’являлися зі Сходу на Захід: «Отже, перша форма, яку ми бачимо у всесвітній історії, є деспотизм, друга - демократія і аристократія, третя – монархія»(Гегель, 1993, с.149).

На Сході, формою правління є деспотизм і вільним є тільки деспот. Люди обертаються навколо одного центру, тобто володаря, який стоїть на чолі держави як патріарх(а не як деспот в Римській імперії, для нього важливо зберігати певні моральні принципи, що є в суспільстві та будувати владні відносини на них ґрунтуючись , він, скоріше, як батько для всіх підданих). Він вимагає від усіх громадян дотримуватися існуючих приписів.

Китай він називає найдревнішою східною державою, в якій панує теократія і єдиною «специфічно східною країною»(Гегель, 1993, с.158), тому важливо подивитися на його погляди стосовно саме Китаю. Він бачить, що тут монарх є патріархом, а закони та мораль поєднані між собою. «У Китаї монарх є володарем як патріарх: державні закони мають частково юридичний, частково моральний характер»(Гегель, 1993, с.157) Також Гегель вказує на присутність тут організованого світського державного життя, що свідчить про те, що Китай виступав централізованою державою з сильним бюрократичним апаратом. У

Китаї відчувається суттєвий контроль над індивідом з боку суспільства та його «волі», сімейного духу, що є основою китайського суспільства і відносин народу з державою: «Тут в Китаї загальна воля безпосередньо визначає, що повинен робити окрема людина, і останній так само без рефлексії і безособово кориться»(Гегель, 1993, с.164), тобто фіксується залежність індивіда від загально прийнятих норм та відсутність свободи.

Вони не є особистостями і в державі, так як в ній панує патріархальне ставлення і управління засноване на прояві батьківської дбайливості імператора, який підтримує порядок у всьому »(Гегель, 1993, с.164).

Також, Гегель вказує на те, що в Китаї є абсолютна рівність, а досягти успіху можна лише в управлінні, тобто, ставши чиновником:

У Китаї панує абсолютна рівність, і всі існуючі відмінності можливі лише при посередництві державного управління і завдяки тим якостям, які надає собі кожен, щоб досягти високого становища в цьому управлінні»(Гегель, 1993, с.167).

Тим не менш, форма правління Китаю деспотична.

Так як в Китаї панує рівність, але немає свободи, то деспотизм виявляється необхідною формою правління. У нас люди рівні лише перед законом і в тому відношенні, що у них є власність; крім того, у них є ще багато інтересів і багато особливостей, які повинні бути гарантовані, якщо для нас повинна існувати свобода. А в китайській державі ці приватні інтереси не правомірні для себе, і управління виходить єдино від імператора, який править за допомогою ієрархії чиновників або мандаринів»(Гегель, 1993, с.167).

Тобто Гегель вказує на відмінності між китайською та європейськими державами в наступних речах:

- 1) Деспотизм як форма правління
- 2) Відсутність приватної власності та приватних інтересів

3) Потужний чиновницький апарат

Такі відмінності обумовлені відсутністю свободи в китайському суспільстві, на відміну від європейських.

Також Гегель вказує на те, що земля є державною власністю а селяни, що її обробляють – кріпаками(хоча, видається, що Гегель(1993, с.172) розділяє тут рабство та кріпацтво, скоріш за все тому, що основним критерієм визначення такого статусу є не виробничі відносини, а відсутність свободи.

Розглядаючи індійську державу, він говорить про де централізованість її управління, в порівнянні з Китаєм, яка виражається в кастовій системі. Також він вказує на те, що брахмани, що були вищою варною (кастою) в Індії, користувалися привілеями в оподаткуванні і, на відміну від інших каст, не віддавали половину урожаю раджі (правителю).

Висновки з аналізу робіт дослідників XVIII та XIX століть

Підсумовуючи погляди класиків філософської, економічної та соціальної думки, що впливали на погляди Карла Маркса, можна говорити, що з деякими розбіжностями вони розуміли процеси, що відбувалися на сході приблизно схожим чином. Монтеск'є і Гегель виділяли деспотизм, як форму правління у східних державах, потужний та впливовий чиновницький апарат, що мав владу та центральну роль держави в житті суспільства. Схід видавався регіоном де досить повільними є будь-які зміни: культурно, економічно та соціально східні країни знаходилися в стаціонарному положенні. І хоча кожен з дослідників визначав для себе різні причини такої стаціонарності, схожість у виявленні наявних процесів може свідчити про те, що серед європейських інтелектуалів протягом XVIII та XIX століття існувало певне уявлення про Схід. Треба зазначити, що і Монтеск'є, і Сміт, і Гегель використовували всі відомості, що на той момент існували про східні держави (це демонструє те, що вони досить глибоко та досить широко аналізували деякі відомості про політичний устрій, про справи при дворі східних правителів, про життя «простих» людей, та про їх способи виробництва), проте

валідність цих даних була досить невисокою. Основними джерелами інформації були розповіді мандрівників, місіонерів та відомості давньогрецьких мислителів, зокрема Аристотеля. Звинувачувати в певному європоцентризмі цих дослідників також можна, тому, що в основному Схід мислиться по західному: наприклад, для Монтеस्क'є східні народи були менш сміливими, що, насправді, важливим як певна психологічна якість було для європейців, так само, як і “свобода” та прагнення до неї у Гегеля була, так само європейським конструктом.

Схід сприймався як регіон, який якщо й розвивається, то неймовірно повільно(певну конгеніальність з цими дуками можна помітити і у Вітфогеля). Монтеस्क'є виділяв культурну стагнацію, а Сміт – економічну. Гегель вважав, що Азія є початком цивілізації, що також наштовхує на думку про відсутність розвитку, тому, що Гегель аналізує достатньо недалеко в минулому події. Одним з пояснень цього є географічне положення та природні чинники. Вони детермінують і поведінку окремих індивідів, і їх соціально-політичний устрій. Такий географічний детермінізм вступає в конфлікт з історичним матеріалізмом, особливо сталінських часів в СРСР, який декларував, що те, що не змінюється тисячоліттями не може змінювати те, що змінюється постійно, маючи на увазі природу та суспільство.

Підсумовуючи, варто зазначити, що в уявленнях мислителів, Схід був депресивним відсталим регіоном, де панували деспотія та беззаконня(або ж носите лем закону та моралі був деспот), що, не дивлячись на досить велику територію держав, існував дуже бідно та без розвитку. Такий погляд, безумовно, детермінувала відсутність повної та неупередженої інформації про Схід, а також європоцентризм у поглядах цих мислителів.

Важливим в контексті моєї роботи цей блок є тому, що ці дослідники, в тій чи іншій мірі, формували уявлення Карла Маркса про Схід. Позаяк ці уявлення, на мою думку, є європоцентричними, важливо було продемонструвати їх і порівняти з тими думками, що вже декларував Маркс. Це зможе продемонструвати чи

виходив сам Маркс з позицій європоцентризму, коли аналізував східні суспільства.

3.2 «Азійський спосіб виробництва» у працях Карла Маркса

Перші згадки про особливості азійських суспільств(зокрема, індійського, хоча аналізуючи певні процеси та явища,що були притаманні регіону, Маркс говорить саме про Азію) знаходяться в двох статтях під назвами «Британське панування в Індії» та «Майбутні результати британського панування в Індії», де Маркс окреслює суспільні та економічні процеси, що мали місце в Азії до захоплення британцями та включення регіону в глобальну систему капіталістичного виробництва та торгівлі. Маркс вказує на три галузі правління в Азії.

В Азії з незапам'ятних часів, як правило, існували лише три галузі управління: фінансове відомство, або відомство з пограбування свого власного народу, військове відомство, або відомство з пограбування інших народів, і, нарешті, відомство громадських робіт (Маркс,1957, с.303).

Маркс говорить про виняткову важливість держави в Азії для організації робіт для іригації, при чому ці роботи, на думку Маркса, спостерігалися по всій території Сходу, а причинами були особливості клімату та ґрунту, які не дозволяли задовольнятися лише невеликими зрошувальними роботами, а вимагали централізованої організації праці, «система штучних зрошень за допомогою каналів і іригаційних споруд була основою східного землеробства». Маркс (1957, с.305) також зазначає, що в Європі така необхідність у зрошуванні вела би до створення добровільних асоціацій приватних підприємців, тоді як в Азії цього не ставалося через те, що «цивілізація була на дуже низькому рівні і розміри території занадто великі» Маркс виділяє функцію держави у організації іригаційних робіт, як визначну на Сході, і пов'язує занепад багатьох місцевостей

на території Індії саме з тим, що британська влада не перейняла цю функцію у попередніх держав. Цю теорію виникнення держави та її виняткової важливості на Сході згодом у своїх роботах буде розвивати Карл Віттфогель. Сама ідея про необхідність масової праці в процесах землеробства та участь у них держави на Сході також була присутня в роботах Монтеск'є, тому можна говорити про те, що Маркс лише скористався напрацюваннями попередніх дослідників і продовжував мислити Схід в існуючих концептуальних рамках. Проте потреба, у централізованому державному управлінні саме через необхідність масових іригаційних робіт була досить новою та виходила вже не просто з позицій географічного детермінізму, а з матеріалістичного розуміння історичного процесу виробництва, як ключового чинника розвитку соціальних відносин.

В чомусь продовжуючи лінію попередників, Маркс звертає увагу на незмінний характер суспільних відносин азійських держав.

Якими б великими не були політичні зміни в минулому Індії, її соціальні умови залишалися незмінними з найвіддаленішої давнини до першого десятиліття XIX століття (Маркс, 1957, с.306). І в якості основного обмежувача розвитку він виділяє «систему сільських общин», що виникають внаслідок двох обставин:

1. Те, що жителі делегують державі організацію землеробських робіт, які є основним видом виробництва
2. Те, що населення Індії (хоча Маркс знову зазначає що, це притаманно всім східним народам) концентрується в маленьких центрах.

Ці обставини, поруч з великими площами, що займає держава прирікає ці центри на незалежне, окреме існування, що не сприяє розвитку. Маркс приводить до прикладу застійності цих сіл витяг зі звіту англійської палати громад про індійські справи.

Село в географічному відношенні є простір в кілька сотень чи тисяч акрів обробленої і порожньої землі; в політичному відношенні воно походить на міську

корпорацію.... Під цією примітивною формою общинного управління населення жило з незапам'ятних часів. Межі сіл рідко змінювалися і хоча самі села іноді несли важкий збиток і навіть піддавалися повному спустошенню в результаті війни, голоду і хвороб, - ту ж назву, ті ж межі, ті ж інтереси і навіть ті ж сім'ї продовжували існувати віками. Жителі цих сіл анітрохи не турбувалися з приводу загибелі і розділів цілих монархій; поки їх село залишалося цілим і неушкодженим, їх мало цікавило, під владу якої держави воно переходило і яким государю воно підпорядковане бо їх внутрішня господарське життя залишалася незмінною(Маркс,1957, с.308).

На цьому звіті ґрунтується бачення Маркса про характер суспільного устрою та про відсутність будь-якого розвитку всередині общин. В кінці статті Маркс говорить про те, що не дивлячись на агресивну політику капіталістичного виробництва, що змінює буденний побут цих общин, змінюючи економічні процеси, не потрібно піддаватися почуттям співчуття до цих організацій через їх знищення та занепад. Саме цей устрій, на його думку, з давніх-давен були фундаментом східного деспотизму, обмежували розвиток та накладали на людину «рабські пута традиційних правил позбавляючи його будь-якого величі, будь-якої історичної ініціативи». В наступній статті він зазначає, що індійське суспільство не мало своєї історії, а мало лише історії суцільних завоювань, що, в якійсь мірі, було адаптацією думок Гегеля.

Загалом думки Маркса можна інтерпретувати по різному. Назви статей мали би свідчити про те, що основний «удар» буде нанесено по британській політиці в Індії, натомість висновки змушують не дивитися на суть так однозначно. Критикуючи капіталістичну систему, як таку, що ніколи не «досягала прогресу, не змушуючи як окремих людей, так і цілі народи йти тяжким шляхом крові і бруду, злиднів і принижень»(Маркс,1957, с.315) він, натомість, таврує народ Індії варварським та позбавленим будь якої історичної ініціативи. Вирішення такого протиріччя можна знайти в останніх реченнях статті «Майбутні результати

британського панування в Індії», де він у притаманній для себе агітаторській манері, декларує наступне:

Жителі Індії не зможуть пожати плодів дозрівання тих нових елементів суспільства, що посіяла серед них британська буржуазія, поки в самій Великобританії нині правлячі класи не будуть витіснені промисловим пролетаріатом або поки самі індуси не стануть достатньо сильними, щоб остаточно скинути з себе англійське ярмо(Маркс,1957, с.315).

Особливості господарчих відносин в азійських формах детальніше Маркс описує в «Економічних рукописах» 1857-1859 рр. у розділі «Форми, що передували капіталістичному виробництву», де крім азійської він також виділяє античну та германську форми виробництва. Маркс відзначає, що в азійській формі виробництва (поняття «азійський спосіб виробництва» Маркс не застосовує) земля є «власністю колективу»(Маркс, 1968, с. 268) і кожна окрема людина відноситься до цієї землі як власник, але будучи «ланкою цього колективу, в якості його члена» (Маркс, 1968, с.268). Він знову згадує про малі громади, що є основою соціального устрою Азії Далі він говорить про, те що такі форми власності залишаються навіть не дивлячись на суттєвий вплив держави:

...в більшості основних азійських форм, *єдине начало*, що стоїть над усіма цими дрібними громадами, виступає як *вищий власник* або *єдиний власник*, в силу чого дійсні громади виступають лише як спадкові власники. Так як це *єдине начало* є дійсним власником і дійсною передумовою спільної власності, то саме воно може представлятися чимось особливим, що стоїть вище безлічі дійсних окремих громад, в яких кожна окрема людина, таким чином, на ділі позбавлена власності..., деспот як батько цієї множини громад, надає наділ землі окремій людині за посередництвом тієї громади, до якої він належить. Доданий продукт, який, втім, визначається законодавчо як наслідок дійсного присвоєння у вигляді праці, належить тому, само собою зрозуміло, цьому вищому *єдиному началу* (Маркс,1968, с.269).

Тобто, Маркс говорить про те, що єдиним землевласником в азійських суспільствах виступає держава або деспот. І саме вони стають в азійських суспільствах отримувачами доданого продукту і експлуататором працівників. Маркс знову згадує про те, що географічно села існують далеко один від одного і мають власні ресурси для того, щоб відтворювати виробничі процеси:

Общинна власність подібного роду, оскільки вона тут дійсно реалізується у праці, може виявлятися або таким чином, що дрібні громади живуть незалежно одна біля одної, а в самій громаді окрема людина трудиться зі своєю сім'єю незалежно від інших на відведеному для нього наділі, або таким чином, що *єдине начало* може поширюватися на спільність у самому процесі праці, спроможну виробитися в цілу систему(Маркс,1968, с.269).

Тобто деспот може контролювати процеси праці та землю, що потім може створювати організаційну систему – деспотичну державу Далі Маркс говорить, про важливість організації праці на Сході, знову згадує про іригаційні канали, як про необхідні азійським суспільствам для виробництва, і навіть говорить про можливу демократизацію цих суспільств, якщо влада та власність буде зосереджуватись на в одних руках . а виражатися в зв'язках між найбільшими отцями сімейств селища, проте ця демократичність є досить відносною(відносно повної деспотії) та умовною.

Далі, спільність всередині племінного ладу може проявлятися ще і в тому, що об'єднує єдине начало представлено одним главою найважливішою в племені сім'ї або ж об'єднуючим єдиним початком є зв'язок батьків сімейств між собою. Відповідно до цього форма цього суспільства буде тоді або більш деспотичною, або більш демократичною. Загальні для всіх умови дійсного присвоєння у вигляді праці, іригаційні канали, які відіграють дуже важливу роль у азійських народів, засоби повідомлення, представляються в цьому випадку справою рук вищого єдиного начала - деспотичного уряду, що витає над дрібними громадами (Маркс,1968, с.269).

Маркс (1968, с.280) також відмічає невідірваність людини від громади, неможливість його відокремлення, коли розмірковує над можливістю втрати власності через відокремлення від громади. “окремий член громади ніколи не виявляється в такому вільному відношенні до неї, в силу якого він міг би втратити свій зв'язок (об'єктивну, економічну) з нею. Він міцно приріс до неї. Це також є неможливим через відсутність приватної власності на землю. Маркс вказує на специфічну природу рабства у східних суспільствах, що виникає через те, що ніхто не є власником землі а, отже, окрема людина є рабом:

Окрема людина при цій формі власності ніколи не стає власником, а є тільки хазяїном(спроба розрізнити російські слова «собственник» та «владелец» (прим авт. В.Ш.) , він, по суті справи, сам - власність, раб того, в кому уособлено єдине начало громади (Маркс,1968, с.279).Тобто можна говорити, що в азійських суспільствах виникає феномен «всеохоплюючого рабства», коли рабом по суті є не людина, що стає чиеюсь власністю, а цілі громади, общини. При чому, такі відносини експлуатації виникають без відносин приватної власності, тому, що деспот або будь-яке інше уособлення *єдиного начала* громади не є власником землі, а лише контролює процеси пов'язані з її обробкою та іригацією.

Маркс, говорячи про азійські, античні та германські форми виробництва, вже заявляє їх класово антагоністичними , проте якщо в останніх двох приватна власність на землю та на засоби виробництва існує, то в азійському варіанті цього немає, існує лише явище контролю. Але при цьому вже починають існувати експлуаторські механізми у вигляді деспотичного уряду. Основним питанням є що цю експлуатацію створює. Висновок по те, що класи утворюються не на основі володіння засобами виробництва, може спричинити перегляд розуміння базису в марксизмі та формаційному підході.

У третьому томі "Капіталу" Маркс (1961, с.354) пише:

...в Азії, в якості земельного власника і разом з тим суверена, то рента і податок збігаються, або, вірніше, тоді не існує ніякого податку, який був би

відмінний від цієї форми земельної ренти.... Держава тут - верховний власник землі. Суверенітет тут - земельна власність, сконцентрована в національному масштабі. Але зате в цьому випадку не існує ніякої приватної земельної власності, хоча існує як приватне, так і общинне володіння і користування землею.

Тобто він знову зазначає, що приватної власності на землю в азійських країнах не існує, а є лише спільне або приватне володіння або контроль. Грунтуючись на цих думках Маркса, Карл Віттфогель, дослідник Китаю та Сходу в своїй фундаментальній монографії «Східний деспотизм» звинувачує Маркса в «упредметнюванні» такого абстрактного поняття як «держава» або «правитель» замість того, щоб вказати на клас бенефіціарів, яким він вважав чиновницький клас:

Інтерес Маркса до класової проблеми, дані в його розпорядженні і його заперечення проти містифікації соціальних відносин призводять до одного і тільки одного висновку. Все це передбачає, що зі своєї власної точки зору Маркс повинен був оголосити функціонерську бюрократію панівним класом деспотизму Сходу. Але нічого подібного Маркс не зробив. Замість того, щоб роз'яснити характер Східного правлячого класу, він приховав його(Віттфогель 1957, Г.9).

Причиною такого приховування та достатньо невеликої кількості уваги до особливостей «азійського способу виробництва» в пізніх працях Маркса, Віттфогель бачить у тому, що Маркс помітив велику подібність державної організації країн Сходу зі своєю соціалістичною державою. Тобто, спираючись на думки Віттфогеля, можна зробити висновок про те, що Маркс навмисне не акцентував уваги на доволі важливому аспекті функціонування держав Сходу – на потужному класі бюрократів, що по суті, разом з деспотом і був експлуататором. Дійсно, на підтвердження думки про те, що Маркс не загострював на цьому уваги, можна привести перші рядки з «Маніфесту комуністичної партії» 1848 року:

«Історія всього дотеперішнього суспільства є історія боротьби класів».

Вільний і раб, патрицій і плебей, феодал і кріпак, цеховий майстер і підмайстер, коротко кажучи, гнобителі і гноблені перебували в постійному антагонізмі один до одного, вели безупинну, то приховану, то явну боротьбу, боротьбу, яка кожний раз кінчалася революційною перебудовою всього суспільства або спільною загибеллю класів, що боролися (Маркс, 1936).

Цікаво, що тут Маркс не говорить про східні суспільства, та про їх антагоністичні класи. Це може бути обумовлено спрямованістю наукових та ідеологічних інтенцій Маркса та комуністів саме на європейські суспільства. Фактично, бачачи розповсюдження та експансію капіталізму на всю земну кулю, яка спрощує класові відмінності та зводить належність майже всіх людей до двох антагоністичних класів, Маркс свідомо відмовляється аналізувати інші регіони крім Європи. В контексті моєї роботи також цікаві слова про те, що буржуазія «...зробила варварські й напівварварські країни залежними від цивілізованих, селянські народи — від буржуазних народів, Схід — від Заходу» (1936). Тобто Маркс знову демонструє своє ставлення до неєвропейських народів як до нецивілізованих, в чому можна прослідкувати його європоцентристську візію.

Висновки з огляду праць Карла Маркса

Маркс, аналізуючи природу та сутність азійських суспільств, продовжує розвивати вже існуючі погляди на них. Наприклад, він достатньо часто вказує на те, що в цих суспільствах відсутній економічний та культурний розвиток, тобто, фактично дублюючи думки трьох мислителів, що були проаналізовані в моїй роботі вище. Насправді, можна говорити про те, що такий дискурс Маркса, крім того, що на нього впливали погляди попередніх дослідників, був також зумовлений дійсно достатньо невеликою кількістю достовірних емпіричних відомостей про Схід в той час. Проте, не дивлячись на це, можна говорити про те, що Маркс ґрунтувався на вже на фактичних даних, наприклад звітах палати громад Британії, і саме ґрунтуючись на них намагався доповнити вже існуючі уявлення про Схід. Не можна також не помітити деякі суперечності, що існують в його думках з приводу культурного аспекту цих суспільств. Вказуючи на

варварські звичаї культури, такі, як наприклад, убивство, як релігійний ритуал, він, все таки говорить про Індію, як про країну благородних та хоробрих людей, дає посилання на слова князя Салтикова про те, що індійці «більш витончені та майстерні, ніж італійці» (Маркс, 1957, с.315.) Тобто, можна говорити про те, що Маркс, на відміну від того ж Монтеск'є, визнає те, що східні народи не є якимись дикими, що їх цивілізація має власну цікаву культуру. Така суперечність може бути спричинена тим, що в часи Маркса все таки з'являється більше відомостей про Схід, тому, частково, європоцентристські погляди просвітників ставали застарілими, принаймні в культурному аспекті. Проте, цю суперечність в своїх поглядах, на мою думку, Маркс не прибрав, тому поруч з визнанням та захопленням можна побачити засудження та зневагу.

Якщо ж говорити про економічну складову та соціально - політичний устрій, то думки Маркса з цього приводу перегукуються з думками Сміта та Гегеля. Він так само говорить про відсутність приватної власності на землю в цих суспільствах, виводячи це з того, що рента та податок, що йдуть з землі та праці на ній, не відрізняються між собою та йдуть до одного центру – деспота або держави. Також він звертає увагу, що жителі сіл, які працюють на землі, не є власниками, а, скоріше користувачами землі, з чого робить висновок про те, що вони самі, власне, є власністю деспота. Тобто існує система “всеохоплюючого рабства”. Цікавим таке визнання є тим, що фактично класовий антагонізм в цих суспільствах існує без приватної власності, основної передумови виникнення панівного та експлуатованого класів. Маркс також відзначив важливість іригації, а точніше, масових робіт, що з потреби в цій іригації виникають. Функцію організації таких робіт він вважає однією з основних функцій східної деспотичної держави. В подальшому, ґрунтуючись на цих ідеях, Карл Віттфогель виведе власну концепцію специфічного державогенезу на посушливих територіях(в цій роботі він також детальніше розгляне відносини власності, що існували в таких державах) В своїх пізніх роботах, Маркс досить рідко говорить про специфічність азійських суспільств і, навіть, говорить про необхідність масових іригаційних

робіт не тільки за межами Європи, а і самій Європі. Наприклад, Віттфогель говорить наступне:

У працях пізнього періоду він (Маркс) підкреслив технічну сторону великомасштабних водних споруд там, де раніше підкреслював їх політичне призначення. Тепер він разом розглядав контроль водних ресурсів в Єгипті, Ломбардії, Голландії, тоді як раніше відрізняв централізовані і деспотичні уряди Сходу від добровільних асоціацій Фландрії та Італії, заснованих на приватному підприємництві (Віттфогель, 1957, Г.9).

Звичайно, для того, щоб розібратися в сутності поглядів Маркса на Схід, важливо розібратися в сутності його поглядів на весь історичний процес, проте це потребує повного заглиблення в його роботи та аналізу його розуміння процесу розвитку усіх докапіталістичних суспільств, а можливо, навіть ґрунтовно розібратися саме в його розумінні сутності функціонування капіталістичного процесу. Чому виникає така необхідність? Тому, що Маркс, в першу чергу, був дослідником саме капіталізму, як формації, а аналіз всіх докапіталістичних форм був для нього важливим саме для визначення генезису капіталістичної форми. Важливим питанням стає «Чому саме «азійська форма виробництва» була в його роботах недовершеною». Саме це питання я сформулюю експертам у своєму інтерв'ю. Чи була причиною лише недостатня кількість знань про Схід? Чи, можливо, причиною був європоцентризм Маркса в науковому та ідеологічному проявах? Якщо говорити про політичну доцільність, яка безумовно мала бути рушієм появи певних думок класиків марксизму, то яка саме природа цієї доцільності? Чи був правий Віттфогель, коли звинувачував Маркса у приховуванні факту існування чиновників, як панівного класу на Сході, через подібність такого устрою до його майбутньої соціалістичної держави? Чи можливо, така доцільність виникала, скоріше, з того, що Марксу необхідно було аналізувати саме Європу та її устрій, зосереджуватися на проблемах індустріального капіталізму для ведення політичної та ідеологічної боротьби, а на

специфіку розвитку периферії капіталістичної системи, форм виробництва, що вже відмирили, звертати увагу просто не мало сенсу?

3.3. Дискусія про «азійський спосіб виробництва» в СРСР 20-30 років XX століття

Погляди Г.В. Плеханова на полілінійність суспільного розвитку

Георгій Валентинович Плеханов був одним з найбільш видатних теоретиків марксизму в дореволюційній Росії, був одним з засновників Російської соціал-демократичної робітничої партії. Водночас, він не підтримував Жовтневий переворот та досить активно полемізував з Володимиром Леніним в питаннях способу виробництва в Росії та необхідності націоналізації землі в Росії.

Аналізуючи «азійський спосіб виробництва» він дійшов висновку, що азійська форма та антична форма виробництва не поступові форми, а паралельно існуючі. Потрібно зазначити, що не дивлячись на те що в «Критиці політичної економії» Маркс говорив: «У загальних рисах, азійський, античний, феодальний і сучасний, буржуазний, способи виробництва можна позначити, як прогресивні епохи економічної суспільної формації».

Він ніколи не претендував на універсалізм розвитку цих форм для усіх суспільств. Наприклад, у «листі в редакцію «Вітчизняних записок» Маркс звертається до критика:

...ніколи не можна досягти цього розуміння (історичного процесу), користуючись універсальною відмичкою у вигляді якої-небудь загальної історико-філософської теорії, найвища чеснота якої полягає в її над історичності (Маркс, 1961, с. 465).

Тобто, Маркс розумів обмеженість своєї теорії в якості універсального пояснення та прогнозування історичних процесів. Плеханов, розуміючи це, дійшов до висновку про полілінійність історичного процесу, а розбіжності пояснив географічним середовищем.

...якщо ці два типи вельми значно відрізняються один від іншого, то їх головні остаточні риси склалися під впливом географічного середовища, що в одному випадку наказувало суспільству, котрий досяг певному ступені зростання продуктивних сил, одну сукупність виробничих відносин, а в іншому - іншу, вельми відмінну від першої (Плеханов, 1957, с.165).

Це означало, що немає універсального шляху розвитку суспільства і знову піднімалася тема впливу географічного середовища на розвиток виробничих відносин.

Конфлікт географічного детермінізму з історичним матеріалізмом є одним з лейтмотивних у моїй роботі. Визначальний вплив природних чинників на розвиток суспільства, в СРСР буде спростований в праці Йосифа Сталіна «Про діалектичний та історичний матеріалізм».

...географічне середовище не може слугувати головною причиною, визначальною причиною суспільного розвитку, бо те, що залишається майже незмінним протягом десятків тисяч років, не може служити головною причиною розвитку того, що переживає докорінні зміни в продовження сотень років (Сталін, 1997, с.253-282).

Праця Сталіна, що, безумовно, була реакцією на дискусію про азійський спосіб виробництва та встановлені нею положення історичного матеріалізму в СРСР стають причиною включити до розгляду в інтерв'ю з експертами питання про необхідність заперечення думок Плеханова про полі лінійність історичного процесу під час дискусії як однієї з причин її початку.

Геополітична ситуація та місце в ній СРСР як передумова початку дискусії

Після Жовтневого перевороту 1917 року по багатьох країнах Сходу прокотилася потужна хвиля антиколоніальних повстань і воєн. Такими країнами стали, наприклад Китай, Корея, Індія, Афганістан та ін. Багато з них віталися Радянським Союзом (наприклад, Афганістан став першою країною з якою СРСР встановив дипломатичні стосунки), тому, що на момент створення та становлення СРСР як держави, вона знаходилася в оточенні «ідеологічних ворогів», капіталістичних країн. Була необхідність отримання союзників серед колишніх колоніальних держав, або колоній, що виступали проти влади метрополій на Сході. Варто зазначити також, що Радянський Союз будувався також на ідеологічних засадах світової робітничої революції, тому це теж обумовлювало зацікавленість у національно-визвольних рухах Азії та Африки. А така політична зацікавленість могла зумовлювати і зацікавленість наукову. Тому однією з причин початку дискусій могла бути геополітична ситуація в світі та необхідність марксистської концептуалізації Сходу для подальшого «експорту» революції. Саме суттєвість цієї причини буде обговорена в інтерв'ю з експертами.

Перебіг дискусії 20-30х років в СРСР

Фактично, дискусії про «азійський спосіб виробництва» виглядали як певна кількість праць синологів або сходознавців і «Ленінградська дискусія» 1931 року в якій відбувалася полеміка між прихильниками азійської концепції та її противниками. Початком активних дискусій можна вважати публікацію праці історика-китаєзнавця Людвіга Мадяра «Економіка сільського господарства в Китаї» у 1928 році. В цій праці він говорить про те, що в Китаї до доби імперіалізму існував особливий «азійський спосіб виробництва». Мадяр вказував на основні особливості «азійського способу виробництва», такі як:

1. Відсутність приватної власності на землю
2. Необхідність іригаційних робіт та важливість організації масових робіт, пов'язаних з іригацією
3. Деспотична форма правління
4. Система сільських общин (Нурєєв, 2017, Г. 6.3)

Всі ці особливості були виділені в моїй роботі вище.

До публікації цієї праці, в Радянському Союзі вже звучали заяви економістів про те, що в Азії існував окремий спосіб виробництва, зокрема :

...економіст Євген Варга заявив, що контрольовані державою виробничі і захисні водні роботи були основою китайського суспільства, а правлячий клас Китаю становили навчені адміністратори, а не власники приватної власності... (Віттфогель 1957. Г.9)

Карл Віттфогель, описуючи цю ситуацію, взагалі вважав, що це саме Євген Варга «зажадав, щоб проблема стала темою організованої дискусії» (Віттфогель 1957. Г.9) До прихильників виокремлення «азійського способу виробництва» також доєдналися декілька російських сходознавців, що в своїх роботах також наполягали на особливому «азійському способі» виробництва, зокрема, Г.Папаян, М.Кокін, М. Годес (який в Ленінградській дискусії був на стороні прихильників феодального устрою в країнах Сходу). Зокрема Г. Папаян та М.Кокін видали книгу «Цзин-Тянь. Аграрний лад давнього Китаю».

У 1929 році історик та економіст Сергій Дубровский видав книгу під назвою «До питання про сутність азійського способу виробництва, феодалізму, кріпацтва та торгового капіталу» заперечив існування особливого азійського способу, зазначивши, що в азійських країнах існували феодальні форми виробництва. До його думок приєднувався член редколегії журналу «Проблеми Китаю» Євген Іюлк.

У 1931 році товариством марксистів-сходознавців і Ленінградським східним інститутом ім. А. С. Енукідзе була організована дискусія в Ленінграді щодо «азійського способу виробництва». Основною працею, навколо якої йшли дебати була доповідь Михайла Годеса, в якій він заперечував існування «азійського способу виробництва» і критикував прихильників цієї концепції. На дискусії також був присутній Іюлк, що підтримував противників концепції, та Папаян і Кокін, які виступали на її захист. Найбільш авторитетним сходознавцем, що був присутнім на зборах був Василь Струве, який, на той час був прихильником

концепції. Цікаво, що там не були присутні Людвіг Мадяр та Євген Варга, праці та думки яких значною мірою стимулювали розвиток цієї дискусії. Треба також зазначити, що позиція про феодальну природу східних суспільств розділялася Йосифом Сталіним, але, на думку Карла Віттфогеля, ці висловлювання «скоріше були беззаперечними, ніж переконливими». Проте, це означало, що з політичної точки зору, прихильники феодальної інтерпретації Сходу знаходилися в значною більш вигідному становищі.

Сама «Ленінградська дискусія» точилася, скоріше, навколо необхідності вірної інтерпретації ідей Маркса, ніж на встановленні наукової істини. Наприклад, історик Сергій Ковальов, що розділяв погляди прихильників азійського способу, казав наступне:

Якщо вважати, що азійський спосіб виробництва - феодалізм, тоді нам доведеться і раннє античне суспільство вважати феодальним, так як в основі його, по Марксу, лежали колективна експлуатація і колективне володіння. Таким чином феодалізм виявиться у нас існуючим до античного способу виробництва і після нього, і ми прямим шляхом потрапимо в обійми реакційної теорії циклічності (Нурєєв, 2017. Г.6.3).

Тобто, особливої важливості набувала необхідність у формуванні більш беззаперечного вигляду формаційного підходу, як теорії прогресивного розвитку, тобто правильної інтеграції східних особливостей у велику теорію. Василь Струве також намагався продемонструвати відмінності феодального селянина та східного селянина.

Для феодального селянина, є характерною рисою саме повна самотійність. Він виступає як організатор свого виробничого праці Інша на Стародавньому Сході. Безпосередній виробник в Єгипті залежав від водопостачання, не володів худобою, посівне зерно отримував з скарбниці (особливо в епоху еллінізму), не міг самотійно здійснювати навіть жнива. Виходило, що селянин, безпосередній

виробник, працював не як самостійний господар, і це нагадувало становище раба (Нурєєв, 2017. Г.6.3).

Струве та Ковальов не були відкритими прихильниками «азійського способу виробництва», як окремої формації, а, скоріше, були противниками феодальної природи азійського суспільства.

Загалом, висновки дискусії не були переконливими та не визначили якісь чіткі межі формаційного підходу, але вони стимулювали розвиток досліджень про Схід та дослідження робіт класиків марксизму, що стали закупатися та перекладатися в Радянському Союзі. Проте кінцеві висновки дискусій були дані пізніше.

В 1933 році Василь Струве в доповіді «Проблема зародження, розвитку і розкладання рабовласницьких суспільств стародавнього Сходу» висловив припущення, що в суспільствах Давнього Єгипту та Месопотамії саме рабство відіграло найбільш суттєву роль в економічних процесах. Ці висновки повністю заперечували особливий «азійський спосіб виробництва» та прираховував східні суспільства до рабовласницьких. А повністю «легітимізувала» ці висновки в марксистському науковому товаристві праця Сталіна «Про діалектичний та історичний матеріалізм» 1938 року:

Історії відомі п'ять основних типів виробничих відносин: первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, соціалістичний (Сталін, 1997)

Саме ця, як її називали, «п'ятичленка» стала каноном в Радянському Союзі і в радянському формаційному підході. В такій прогресивній моделі розвитку не було азійського способу виробництва, а його прихильники називались «азіатчиками». Дискусії з приводу інтеграції «азійського способу виробництва», що був згаданий в роботах Маркса, радянськими його послідовниками припинилися і відновилися лише в часи «хрущовської відлиги».

Насправді, такі висновки з дискусії залишають набагато більше питань, ніж відповідей. По-перше, зацікавлення викликають її передумови. Чи справді

суттєвою передумовою була необхідність СРСР втрутитися в політичні процеси на Сході і чи існувала така необхідність взагалі? Чи, можливо, досить вагомою була саме наукова необхідність в правильній концептуалізації Сходу в інформаційному підході? Цікавим є також ставлення експертів до розгляду Сходу в дихотомії Захід – Схід та суттєвість такої дихотомії на їх думку. Та, зрештою, важливим дискусійним питанням є наукова обґрунтованість результатів дискусії та створення «пятичленки», або ж можлива перевага над нею політичної та ідеологічної доцільності. Саме ці питання будуть сформульовані в моєму інтерв'ю.

3.4 «Гідравлічна держава» в теорії Карла Віттфогеля

Карл Август Віттфогель – німецький та американський соціолог-китаєзнавець. Розробив власну теорію, що пояснює виникнення держави в східних регіонах через необхідність організовувати велику кількість людей до процесів іригації (не тільки для будівництва іригаційних споруд, що забезпечують достатню кількість води в посушливих регіонах, а і тих споруд, що можуть захищати від надлишку води, таких як дамби, дренажні споруди). Ґрунтуючись на положеннях про необхідність організаційної системи для виконання зрошувальних робіт, проаналізував «східні»(oriental – англomовний термін, що означає не географічне розташування, а культурні особливості певних регіонів, на відміну від, 'occident' – західних культурних традицій, хоча щодо західних суспільств Віттфогель застосовує визначення West, тому, що говорить саме про географічне положення, а не про певну культурну та політичну подібність.

Основною працею Віттфогеля є праця «Східний деспотизм. Порівняльне дослідження тотальної влади», в якій він демонструє певні думки з приводу чинників виникнення держави в регіонах, де потребувались іригація. Віттфогель вважає, що необхідність зрошування землі викликає іншу необхідність-

необхідність у створенні централізованої держави з сильним бюрократичним апаратом. Розвиток такої держави спричинює розвиток бюрократичного апарату, тим самим, посилюючи контроль над жителями цієї держави. Тому такі держави стають авторитарними або тоталітарними. Віттфогель називає їх гідравлічними, а не тільки східними деспотіями тому, що будуються вони навколо необхідності організації іригаційних процесів, а деспотія є явищем іманентним для такого способу виробництва саме через залучення великої кількості людей до цього процесу(також називати їх виключно «східними» є некоректно через те, що такі держави існували і на інших континентах:

...це дозволяє нам без ґрунтовної аргументації включити в наше дослідження вищі аграрні цивілізації Америки до іспанського загарбання, а також провести певні гідравлічні паралелі зі Східною Африкою і областями Тихого океану, особливо на Гавайських островах (Віттфогель, 1957, с7)

Віттфогель показує, що «пануючим» класом в гідравлічній державі є чиновники, і що саме вони володіють засобами виробництва і організовують виробництво та земельні роботи (приватна власність на землю, за Віттфогелем, також існувала, проте, приватні власники не виділялися як клас, а контроль за більшою частиною земель належала державі). У зв'язку з цим, не виникає класового антагонізму, тому, що держава, на відміну від держави поглядів марксистів, не виникає як «інструмент експлуатації», а з організаційної необхідності. Суспільство придушене державою, а сама держава не має розвитку.

В своїй праці, Віттфогель спирається на роботи класиків економічної думки, приділяючи особливу увагу думкам Маркса та Енгельса. Автор намагається пояснити, чому, не дивлячись на те, що і Маркс, і Енгельс, і, навіть, більш пізні марксистські вчені, в тому числі Плеханов та Ленін визнавали, що на Сході існували відмінні від західних особливості політичних та економічних процесів, сама концепція «азійського способу виробництва» не була закінчена в роботах класиків, а в Радянському Союзі зазнала краху(тут мається на увазі саме дискусії 20-30 х років, тому що на момент написання та видання праці(1957 рік) це були

єдині дискусії) та не стала вважатися частиною формаційного підходу. Цікавим є той факт, що книга була заборонена в Радянському Союзі, зокрема через наявність у ній глави 9, де критикується погляди класиків марксистської думки та Леніна. та заключної частини десятої глави, де Віттфогель виступає в ролі, такого собі, агітатора та закликає західні суспільства переглянути свої погляди щодо поширення впливу гідравлічних деспотій на планеті(мається на увазі сам СРСР) та втрутитися в перебіг історичних подій, щоб запобігти цьому поширенню.

Карл Віттфогель намагався обґрунтувати необхідність перегляду поглядів на Схід Маркса, Енгельса та Леніна, через те ,що на його думку, «жерці» марксистсько-ленінського руху несправедливо замовчують факт визнання класиками свого ж вчення «азійського способу виробництва». Взагалі, дев'ята глава «Східного деспотизму» повністю присвячена аналізу поглядів цих науковців та політичних діячів. Віттфогель показує зміни та певні протиріччя , що виникали в працях навколо «азійського способу виробництва». Наприклад, він показує, що Маркс визнає, що в гідравлічних країнах засобами виробництва та «надлишками» володіє держава або її правитель, тоді як в інших трьох формаціях такими власниками виступають класи. Віттфогель звинувачує Маркса в замовчуванні того, що фактичним пануючим класом є чиновники та «упредметнюванні» держави або правителя , коли він говорить про правлячий клас в «азійському способі виробництва». Енгельс, на його думку, також не надає належної уваги організаційно-адміністративним чинникам виникнення держави в своїй роботі «Походження сім'ї, приватної власності та держави».

У часто цитованій книзі Енгельса про сім'ю, азійське суспільство як важливий соціальний лад взагалі не згадується. Тут Енгельс обговорює походження держави, як якщо б він ніколи не чув про соціально-адміністративну державу в цілому і про деспотизм Сходу зокрема (Віттфогель, 1957. Г.9)

З аналізу Віттфогеля стає зрозумілим, що він вважає, що Маркс та Енгельс побачили в своїй соціалістичній державі ознаки «східного деспотизму»— наприклад, посилення влади бюрократичного апарату, що мав відповідати за

розподіл благ. Це спонукало їх до певного “приховування” того, що правлячим класом в такій державі стають чиновники, або до «замовчування» інших причин створення держави, окрім появи регулюючої системи, що використовується панівним класом для захисту свого привілейованого становища.

Як учасник групи, яка мала намір встановити тотальну управлінську і диктаторську державу і була готова до використання «деспотичних заходів» для досягнення своїх соціалістичних цілей, Маркс навряд чи міг допомогти, визнавши деякі тривожні подібності між деспотизмом Сходу і державою, описаною в його програмі (Вітфогель, 1957 Г.9).

Аналіз структури монографії “Східний деспотизм. Порівняльне дослідження тотальної влади”

Праця складається з 10 глав. Перелік цих глав наданий нижче в таблиці 3.4.1.

Таблиця 3.4.1

Глави монографії К.А. Вітфогеля «Східний деспотизм. Порівняльне дослідження тотальної влади»	Об’єкт та предмет аналізу
1. «Природні умови гідравлічного суспільства»	Об’єкт: Природні умови, природні виробничі сили та природні засоби виробництва Предмет: вплив географічних чинників на виробничі процеси
2. Гідравлічна економіка – управлінська і істинно політична економіка	Об’єкт: Держава у виробничих процесах. Предмет: Специфічна форма поділу праці в гідравлічних суспільствах
3. Держава сильніша за суспільство	Об’єкт: Державна монополія на економічне керівництво. Предмет: Політика держави в різних сферах діяльності

<p>4. Деспотична влада – тотальна і недоброзичлива</p>	<p>Об’єкт: Розвиток деспотичних відносин в гідравлічних державах</p> <p>Предмет: Розвиток та вплив деспотичної держави та її економічної монополії</p>
<p>5. Тотальний терор - тотальне підпорядкування - тотальна самотність</p>	<p>Об’єкт: Деспотична держава</p> <p>Предмет: Терор як необхідний спосіб управління та реакція на терор жителів держави</p>
<p>6. Центр, периферія та навколо периферійна зона гідравлічних суспільств</p>	<p>Об’єкт: Гідравлічні держави</p> <p>Предмет: Типологізація гідравлічних суспільств протягом історії</p>
<p>7. Моделі складності майнових відносин в гідравлічних суспільствах</p>	<p>Об’єкт: Майнові відносини гідравлічних суспільств</p> <p>Предмет: Чинники виникнення майнових відносин в гідравлічних державах та процес їх змін</p>
<p>8. Класи в гідравлічному суспільстві</p>	<p>Об’єкт: Стратифікація гідравлічних суспільств</p> <p>Предмет: Чинники стратифікації в гідравлічних державах</p>
<p>9. Розквіт і занепад теорії “азійського способу виробництва”</p>	<p>Об’єкт: Основні бачення теорії АСВ та їх історичні зміни</p> <p>Предмет: Розвиток концепції АСВ</p>
<p>10. Суспільство Сходу в процесі змін</p>	<p>Об’єкт Гідравлічні суспільства в історичній перспективі</p> <p>Предмет: Відмінності між гідравлічними державами</p>

Карл Віттфогель пояснює, чому саме іригація та організована праця для її забезпечення стає необхідною для засушливих кліматів, де відсутність води “на землі” не може компенсуватися опадами. “не практична необхідність змушує його обробляти ґрунт або рослини в співробітництві з іншими, а громіздкість всіх джерел водопостачання, окрім самих маленьких, ставить перед ним технічну задачу, яка вирішується або шляхом масової праці, або не вирішується взагалі” Під “ним” автор розуміє людину, або, скоріше, суспільство.

Автор говорить, що гідравлічне виробництво потребує появи розподілу праці і появи «керівників-планувальників» та «рядових виконавців».

Навіть у своїй простій формі агрогідравлічні операції потребують суттєвої інтегративної діяльності. У своїх більш складних варіаціях вони пов'язані з великим і комплексним організаційним плануванням (Віттфогель, 1957 Г.2).

Віттфогель також відзначає, що примуси, що існували в гідравлічних державах нагадували панщину і були набагато значнішими за примус, що існує в капіталістичній формації:

Влада гідравлічної держави над робочою силою значніше, ніж влада капіталістичних підприємств (Віттфогель, 1957. Г.2).

В 3 главі розповідається про те, як встановлюється тотальна влада гідравлічної держави:

Гідравлічна держава є справді управлінською державою. Цей факт має далекосяжні соціальні наслідки. Керуючи гідравлічними та іншими гігантськими спорудами, гідравлічна держава запобігає кристалізації неурядових сил суспільства в незалежні органи, досить сильні, щоб врівноважити і контролювати політичний механізм (Віттфогель, 1957, Г.3).

Тобто, відсутність певних неурядових сил виходить з сутності держави та суспільного устрою. Держава, керуючи іригаційними процесами, починає

керувати суспільством Приватна власність виступає в такій державі слабкою, підпорядкована державному контролю.

Вирішальним критерієм класової стратифікації на Сході виступає, на його думку, ставлення до державного апарату. Панівним класом стає «монопольна бюрократія», підлеглим класом - маса підданих. У такому суспільстві «різноманітні соціальні протилежності, але мало класової боротьби », оскільки класова боротьба паралізується тотальною владою (Латов, 2007, с.26).

В останній главі своєї роботи Віттфогель говорить про те, що на його думку сталося в СРСР . Він вважає що Радянський Союз не збудував соціалізм, але й реставрації «азійського способу виробництва», якого побоювалися Плеханов та, наприкінці життя, Ленін там також не сталося. Віттфогель вважав, що індустріальне виробництво, що було притаманне СРСР та повний контроль держави та бюрократичного апарату над виробничими процесами створили новий тип держави «східного деспотизму». Якщо давній аграрний деспотизм мав тотальну політичну владу, не допускаючи кристалізації неурядових організацій, але не тотальну соціальну та інтелектуальну владу, то «промисловий деспотизм цілком розвиненого і тотального апаратного суспільства поєднує тотальну політичну владу з тотальним соціальним та інтелектуальним контролем...

Ми можемо з упевненістю сказати, що Жовтнева революція, незалежно від проголошених нею цілей, породила засновану на промисловому розвитку систему загального (державного) рабства (Віттфогель, 1957. Г.10).

Висновки

Монографія Віттфогеля є одним з прикладів того, що, залишаючись в рамках формаційного підходу, можна розглядати суспільно-історичний розвиток не тільки з як прогресивний та універсальний по відношенню до будь-яких суспільств. Фактично, Віттфогель пропонує до розгляду хоча, на його думку, і доволі поширений, та все ж притаманний не усім суспільствам соціально-політичний устрій. Висновок про те, що в гідравлічних суспільствах немає

класової боротьби, а пануючий клас формується не на основі приватної власності на засоби виробництва, а на основі владних відносин може спонукати дискусії з приводу універсальності базису та класового антагонізму. По суті, це означає можливий перегляд багатьох марксистських положень, на яких ґрунтується теорія. Також це може спричинити кризу або, таке собі, переформатування принципів формаційного підходу. Якщо згадки про «азійський» особливий спосіб виробництва в роботах Маркса та Енгельса могли інтерпретуватися по-різному, то якщо взяти на озброєння теорію : «гидравлічної держави» то стає очевидною полілінійність суспільного розвитку, відсутність універсального чинника класового антагонізму у вигляді приватної власності на засоби виробництва, а поява владного чинника, перегляд всередині формаційного підходу погляду на державогенез. Робота Карла Віттфогеля може стати причиною розвитку формаційного підходу та занепаду обмеженої ідеї “п’ятичленки”.

Не дивлячись на те, що монографія Віттфогеля ґрунтувалася на історичних економічних даних, назвати її історичною важко. Віттфогель виводив загальні положення про устрій деяких суспільств скоріше соціологічно, спрощуючи деякі речі та відкидаючи певні історичні дані. Деякі з критиків теорії «гидравлічної держави» вказують на те, що насправді кількість суспільств та держав, що в основі свого виробництва мали крупні гидравлічні процеси не така вже і висока, не дивлячись на те, що в країнах де зрошування не вимагало організації масового виробництва, існували інститути «східного деспотизму» (скажімо, в Персії часів Ксеркса і Дарія) (Латов, 2007, с.32).

Тобто, історики звинувачують Віттфогеля в тому, що він надто гіперболізував роль зрошування в становленні деспотизму на Сході, і не брав до уваги, на їх думку, суттєві історичні відомості. Також предметом критики може бути його думка про посилення тоталітарної влади в СРСР через його індустріалізм. Його думка є мало обґрунтованою і, насправді, не витікає з логіки його твору. Вона виглядає скоріше ідеологічно необхідною, враховуючи те, що Віттфогель був

критиком СРСР та його ладу, також виступав як свідок обвинувачення проти американських синологів під час «маккартистських розслідувань» в 1951 році.

З огляду на це, основними протиріччями в роботі Віттфогеля, на мою думку виступає його намагання продемонструвати полілінійність історичного розвитку та розкритикувати сучасних йому марксистів за нехтування певними історичними фактами, в той час, коли в його роботі він робить, фактично, щось подібне, перебільшуючи роль зрошуванні в процесі державоутворення, при цьому, ігноруючи наявні історичні факти, та зводячи розвиток достатньо великої кількості суспільств з певними відмінностями, до одного принципу, яким на його думку виступає необхідність організації великих мас саме для гідравлічних робіт.

Іншим важливим протиріччям є його висновок про природу Радянського союзу, в якому може прослідковуватися примат ідеологічної необхідності над суто науковою, з огляду на недостатню обґрунтованість висновків(і достатньо малій кількості матеріалу в книзі, цьому був присвячений один розділ) та на його антирадянську діяльність в житті. Саме ці два протиріччя я використаю як основу своїх питань до експертів в інтерв'ю.

3.5. Експертне інтерв'ю

Для визначення певних положень концепції «азійського способу виробництва», далі АСВ, у працях дослідників та визначення підґрунтя для початку дискусії, а також для оцінки результатів дискусії та оцінки евристичного потенціалу самої концепції було проведено неформалізоване експертне інтерв'ю.

Фахівцями виступили:

Кутуєв Павло Володимирович - професор, доктор соціологічних наук завідувач кафедри соціології факультету соціології і права НТУУ «КПІ»

Якубін Олексій Леонідович – кандидат політичних наук, викладач кафедри соціології факультету соціології і права НТУУ «КПІ»

Транскрипт проведених інтерв'ю надано в Додатках А,Б.

3.5.1 Аналіз інтерв'ю з Павлом Кутуєвим

Блок 1: Концепція АСВ у працях та розумінні Маркса.

З відповідей на 1 блок питань можна зробити висновок, що Павло Кутуєв бачить декілька основних причин в тому, що концепція АСВ виявилась, певною мірою, недовершеною та незавершеною. По-перше, це європоцентризм, що, на думку експерта, був присутнім в роботах класиків марксистської думки. До того ж, навіть цей європоцентризм був винятковим.

Павло Кутуєв: Маркс, його думка, вона постійно коливається поміж полюсами універсалізм,; такого гуманістичного емансипаторського універсалізму з одного боку, а з іншого боку, протилежний погляд – це, такий собі, етнічний партикуляризм.

Далі Павло Кутуєв вказує на те, що в ранніх роботах Маркс розмірковує про те “емансипацію людства в цілому”.

Павло Кутуєв: ...коли молодий Маркс в “Економічно філософських рукописах” 1844 року пише про відчуження, пише про комунізм, там абсолютно відсутні якісь географічні, етнокультурні чи, навіть, цивілізаційні посилання. Зрозуміло, що ця робота є елементом еволюції думки Західної культури, філософії, соціальної теорії, тим не менш, він розмірковує про людство в цілому. Про емансипацію людства в цілому. Так само, як і в інших своїх працях, наприклад,

“До єврейського питання”, він говорить про пролетаріат як силу, яка здійснить емансипацію людства - в цілому...

Проте, надалі, на думку Павла Кутуєва, його думки змінились.

Павло Кутуєв: Натомість, пізніше, з залученням вже до конкретної політичної боротьби, Маркс з Енгельсом стають, дуже часто, на позиції європоцентризму, ксенофобії, і, навіть, не просто європоцентризму, а вибіркового європоцентризму, навіть всередині Європи вони виокремлюють прогресивні народи, наприклад, німців і угорців, як прогресивних, тобто таких, які схильні до революційної активності, і народи реакційні, переважно селянські, і під цю категорію потрапляють слов'янські народи.

Маркс, який зосереджувався на причинах появи європейського індустріального капіталізму, аналізував в основному англійський капіталізм, і, навіть, в Англії розглядав Манчестерську агломерацію(тому, що Манчестер став, фактично, першим великим промисловим містом у світі. При цьому він був найбільшим комерційним, банківським і транспортним центром у Британській імперії, що на той час була країною з найбільш швидким та динамічним розвитком економіки та промисловості в світі. З розвитком бавовняної промисловості в Манчестері почали розвиватися і машинобудівна та хімічна промисловості, а в 1830 році було відкрито першу в світі залізницю, на якій використовувались виключно потяги, між індустріальним Манчестером та портовим Ліверпулем. Згодом, в Манчестері був побудований власний порт).

Павло Кутуєв: Відповідно, Марксу потрібно було вибудувати ідеальний тип капіталізму, який формувався у Західній Європі, а, точніше, в Англії, а якщо бути зовсім точним, в Манчестерській агломерації...

Тобто така винятковість в аналізі стала причиною, того що неєвропейські суспільства розглядалися в неповній мірі.

Ще однією з причин стала невелика кількість відомостей та точної інформації про Схід на той час, коли Маркс аналізував ці суспільства. Насправді, основними джерелами були описи лінгвістів та місіонерів, які на думку Павла Кутуєва, є обмеженими, з огляду на те, що основним видом їх діяльності була пропаганда певних ідей та цінностей.

Павло Кутуєв: якщо ви пропагуєте щось, то ваші обрії обмежені вашим світоглядом, і, якщо у вас практична місіонерська діяльність, то вона буде домінувати у вашому описі інтерпретації інших цивілізацій і інших культур.

Тобто, Маркс використовував вторинну інформацію з не надто надійних джерел. Також важливим є те, що на той час в європейській інтелектуальній думці уже існувало певне уявлення про Схід, що також впливало на уявлення Маркса. Також, Павло Кутуєв вважає, що важливою причиною такої недоконаності є політична складова марксизму та політична доцільність фокусу на Сході.

Павло Кутуєв: Але що стало далі на заваді розробки цієї концепції “азійського способу виробництва”? Хоча офіційної відмови, в працях Маркса, я думаю, ми не знайдемо. Я думаю, тут основним чинником було питання політичної доцільності.

Експерт вважає що політично доцільним було зосередитися на європейських капіталістичних відносинах, а все «неєвропейське» відійшло на певну периферію уваги дослідника.

Павло Кутуєв: Він просто фізично не мав змоги повертатися до цієї проблематики.

Проте, Павло Кутуєв відзначив вклад Маркса в розвиток компаративістської соціології та схвально оцінив його роботу, зважаючи на умови в яких він намагався аналізувати азійський спосіб виробництва.

Павло Кутуєв: ...Маркс, один з перших, і один з небагатьох, хто зробив порівняльну соціологію такою собі легітимною науковою діяльністю ...Вражає, що він досягнув таких результатів, нетривіальних, маючи таку дуже обмежену емпіричну базу. Тому, що він не мав нічого такого, що можна було порівняти із, наприклад, звітами британських фабричних інспекторів які описували побут робітників фабрик.

Блок 2. Причини та приводи початку дискусії

З відповідей на 2 блок запитань можна зробити висновок про те, що Павло Кутуєв визначає не тільки науковий інтерес до теми як основну причину початку дискусії, а й намагання Радянського Союзу розповсюдити ідеї революції на Схід для того, щоб вдарити по капіталістичному Заходу.

П.К.: Відповідно, в Радянському Союзі з одного боку виникає велика зацікавленість Сходом: як цей Схід, колонізований, розхитати, привнести туди ідеї практики революції, для того щоб вдарити по індустріальних капіталістичних європейських державах з тилу...

Радянський союз знаходився в оточенні ідеологічних та політичних ворогів і «експорт революції» дав би змогу СРСР отримати можливих політичних союзників у вигляді країн Сходу. Також, ця ідея виходила з поглядів марксистів, що вважали, що пролетарська революція має охопити весь світ. Павло Кутуєв також відзначає, що і сама російська революція була однією з багатьох революцій, що відбувалися на той час за межами “ядра” капіталістичної системи, тобто революційні процеси на початку XX століття були досить “природними” явищами.

П.К.: ...Російська революція, вона була однією з революцій в ряді інших, тому що цю світ-систему, починаючи з початку 20 століття трусило: Революція в Китаї 1911 року, (падіння династії Цин яка приблизно ровесник династії Романових) младотурецька революція, конституційна революція в Ірані, мексиканська революція - громадянська війна.

Проте, наукова зацікавленість також була присутня і обумовлювалася достатньою гнучкістю і творчістю марксизму в СРСР на той час.

П.К.: ...з іншого боку, не можна не відзначити що в 20 роки, марксизм в Радянському Союзі носив доволі таки творчий характер, і, в рамках марксистського чи навколо марксистського світогляду, було дозволено незрівнянно більше гнучкості і свободи ніж стане потім, ніж це коли-небудь було можливим до початку перебудови.

Тобто відсутність жорстких рамок для розвитку марксистської думки сприяла появі нових думок та нових дискусій всередині марксистів. З'являлася наукова зацікавленість країнами Сходу та необхідність концептуалізації та описання тих процесів, що там відбувалися. Тобто, причинами можна вважати як наукову зацікавленість в Сході, що на той час могла мати вираження у різного роду дискусіях, полеміках та наукових працях через відсутність жорстких ідеологічних рамок, так і безумовну зацікавленість партійного керівництва та Комінтерну в процесах, що відбувалися на Сході для підтримки там революційних процесів та створення союзних до СРСР держав і поширення революції на всю земну кулю.

Також, Павло Кутуєв зазначив, що саме Ленін, а не Плеханов, проявив більшу увагу до різноманітних суспільств, тому, що Плеханов виходив з позицій європоцентризму і вважав, що революція в селянських країнах може бути лише передумовою для справжньої пролетарської революції, що може виникнути в розвинутих європейських країнах, тоді як Ленін вважав, що революцію потрібно робити, що могло стати опосередкованим стимулом для початку дискусій про АСВ. Експерт вважає, що саме думки Леніна більшою мірою сприяли дискусії.

П.К.: ...саме Ленін продемонстрував більшу нюансність, в розумінні розмаїття форм історичного процесу, що в свою чергу могло стати таким опосередкованим стимулом для обговорення азійського способу виробництва.

Блок 3: Погляди прихильників та противників концепції АСВ.

Відповідаючи на запитання 3 блоку, Павло Кутуєв виходить за рамки роздумів про сутність дискусій щодо АСВ, і зазначає, що, на його думку, необхідність виявлення розбіжностей між формаціями та їх вкладення в універсальну прогресивну модель розвитку людства була ідеологічною та виходила з іншої необхідності, необхідності створити спрощену модель для пояснення масам, з огляду на те, що жителі СРСР були неосвіченими.

П.К: Треба розуміти те, що Жовтнева революція перемогла в країні переважно селянським неписьменним населенням. Потрібно було запропонувати чітко сформульовану ідеологічну візію світу, чітко і просто сформульовану, яка була б такою несуперечливою, простою для сприйняття.

Створення простої та, в той самий час, універсальної теорії було необхідне керівникам країни, що ставила за мету докорінну зміну людини та суспільства.

П.К: Радянський Союз ставив перед собою масштабні глобальні завдання тектонічної трансформації всього і вся, починаючи від людини закінчуючи суспільством чи починаючи суспільством і закінчуючи людиною. Відповідно такі умови диктують те, що вам вигідно буде запропонувати елементарну схему, яка побудована за принципом спінозівської “Етики”, як в геометрії, аксіомами, де все між собою пов'язане, одне з іншого логічно впливає, і ця система є простою. Відповідно, ця знаменита “п’ятичленка”, вона є простою, логічною і вписується в ту версію марксизму, яка перемогла разом зі Сталіним.

В той самий час, Павло Кутуєв говорить про те, що ця дискусія показала, що вище партійне керівництво не може на рівних дискутувати з провідними науковцями. Тому, висновки дискусії та створення «п’ятичленки» було необхідно само керівництву, щоб нівелювати загрозу монолітності та одностайності всередині СРСР та продемонструвати здатність до створення моделей розвитку та аналізу робіт Маркса вищим партійним керівництвом, зокрема, Сталіним

П.К: ...побачивши загрозу монолітності, одностайності, з іншого боку, побачивши нездатність конкурувати, полемічно на такому рівні, фракція сталінська просто вирішила всі ці дискусії в усіх сферах припинити і почати

запроваджувати таку собі штучну, але струнку і вульгаризовану, спрощену ідеологічну одноманітність.

Також, Павло Кутуєв зазначає, що виходячи з сутності сталінізму, як нової політичної системи, нової форми ленінізму в якій керівні посади займали люди з невисоким культурним та освітнім рівнем розвитку, важко говорити про те, що навіть інші висновки дискусії могли змінити основний напрямок розвитку цієї держави та попередити появу тоталітарної системи. На його думку, для цього нового класу бюрократії, організаційна модель з присмаком тоталітаризму видавалася більш простою та прийнятною. Також важливим було те, що основні опоненти Сталіна були людьми з високим рівнем освіти, що вплинуло на створення спрощеної моделі людського розвитку.

П.К: Я думаю що вірогідність якоїсь іншої спрямованості розвитку була надзвичайно невисокою, тому що тут варто подивитися на піднесення Сталіна і сталінізму, його версії ленінського режиму і на його опонентів. Всі його опоненти були людьми освіченими і високоінтелектуальними, такими собі професійними літераторами, і вони всі програли...нові люди які дійсно вийшли з народного середовища, мали невисокий освітній і культурний рівень, і відповідно, для них зрозумілішою була система мобілізаційна, з присмаком того, що називається тоталітаризмом.

Також Павло Кутуєв говорить про те, що сам марксизм має потужний потенціал для всебічного розвитку та охоплення багатьох тем. Він говорить, що це відбувалося, але в основному за межами СРСР, що може свідчити про те, що розвиток марксизму в СРСР загальмувався та обмежився, більшою мірою, штучно.

П.К: ...в марксизмі завжди був присутній потенціал для різноманітних інтерпретацій. Ну, але вони були реалізовані вже переважно за межами Радянського Союзу.

Експерт зазначає, що універсалізм не був притаманний класикам марксистської думки, а був, скоріше, обумовлений необхідністю політичної дії, що, зрештою, вело до спрощення.

П.К: ...претензії на універсалізм, амбіції в мисленні, в дискурсі самих класиків завжди призупинялися усвідомленням того, що ці претензії, важко обґрунтувати за відсутності емпіричної бази... Але, вже потім логіка політичного процесу, політичного панування, то вона диктувала всеспрощення і відмову від якоїсь рефлексії та резин'яції тому, що вона ставила під загрозу політичну дію.

Щодо культурної дихотомії «Захід-Схід», експерт говорить про її відносність, але можливість бути опорою для досліджень.

П.К: ...треба розуміти відносність цієї дихотомії, але як робочу дихотомію ми можемо її використовувати але без абсолютизації і перетворення на якогось собі ідола, без “упредметнювання”.

Блок 4: «Гідравлічна держава» Карла Віттфогеля.

Відповідаючи на питання 4 блоку питань, що стосувалися ідей Карла Віттфогеля, Павло Кутуєв зазначає, що його висновки щодо появи держави навколо необхідності організації процесів іригації землі, є досить важливими щодо країн в яких вирощувався рис. Він вважає, що Віттфогель вхопив важливу процес з соціологічної точки зору, який може дати пояснення, чому держави Сходу були досить організовані та мали великий та потужний чиновницький апарат.

П.К: ...його погляди в загальних рисах охоплюють щось важливе, а саме цивілізації які будувалися навколо рису, який потребує іригаційних споруд, іригаційні споруди потребують керування великими масами людей а таке керування вимагає потужної централізованої держави, ...

Павло Кутуєв також говорить про те, що ідеї Віттфогеля є несправедливо забутими через те, що диктувалися ідеологічними конструкціями, а тому, через деякий час, втратили свою актуальність.

П.К: ...його погляди диктувалися ідеологічними конструкціями, тому відповідно і ,можливо несправедливо, до них втратили зацікавленість і вони не є тепер актуальні...в суспільних науках дуже часто ті або інші тези, аксіоми, вони

пов'язані з політичною платформою яка заперечує чи загрожує чийось інтересам і відповідно вони стають об'єктом атаки, а найкраща зброя у таких ідеологічних війнах це забуття.

Що стосується необхідності тоталітарної держави в індустріальному суспільстві, то тут експерт зазначає про необхідність бути обережним і не потрапляти в пастку європоцентризму та орієнталізму, аналізуючи процеси саме з такого погляду. Проте, також зазначає, що скоріш за все, в державі що сповідує ідеологію революційного прориву, створення не тоталітарної системи очікувати не варто.

П.К:...встановлення режиму який сповідував ідеологію революційного прориву, системної трансформації суспільства яке було під його владою, то важко напевно очікувати постання якого-небудь іншого режиму аніж жорстко авторитарний, тоталітарний.

Відповідаючи на питання 3 блоку Павло Кутуєв вже зазначав, що на думку деяких науковців, в СРСР сталінських часів існував саме азійський спосіб виробництва, що був природнім за обставин, що склалися А саме необхідність виконувати неймовірні за обсягом завдання, маючи досить потужний опір, зокрема, і за межами країни, що створювало страх інтервенції, що також був мобілізаційним фактором.

П.К:...Радянський Союз перебував у ворожому оточенні...такий от військово-мобілізаційний, тоталітарно-терористичний спосіб розвитку який багато європоцентричних лібералів і, навіть марксистів, таких, як Пері Андерсон, визначали саме, як азійський, спосіб розвитку, напевно він був найбільш природнім, найбільш логічним за цих умов, за цих обставин.

Поєднання необхідності потужної організації господарської діяльності, неосвіченості народу та досить невисокої освіченості керівників, що спричиняло припинення наукових дискусій та складної геополітичної ситуації сприяли розвитку держави, що мала ознаки «східного деспотизму».

Блок 5: Висновки

Відповідаючи на питання попередніх блоків, Павло Кутуєв відповів на деякі питання останнього блоку. Зокрема, він неодноразово говорив про політичні та ідеологічні причини відмови від концепції АСВ та припинення дискусій в СРСР 20-30 років XX століття та про обґрунтованість результатів дослідження, що також була політичною, несла політичну доцільність. Також зазначаючи можливість розглядати будь-які процеси в рамках марксистської теорії та високий евристичний потенціал теорії, він, фактично, відповідає на питання щодо кризи в формаційному підході, відповідає негативно.

П.К:(АСВ)життєздатна в рамках марксистської традиції. Якщо перебувати в рамках марксистської традиції, то вельми високий евристичний потенціал.

Також, Павло Кутуєв не визначає себе однозначним прихильником формаційного підходу, але і не виступає його противником. І відзначає думки Маркса як корисні та евристичні.

П.К:Маркс і його античні форми власності та азійські форми власності є надзвичайно корисним та евристичним в плані диференціації та компаративістики.

3.5.2 Аналіз інтерв'ю з Олексієм Якубіним

Блок 1: концепція АСВ у працях та розумінні Маркса

Відповідаючи на питання 1 блоку, Олексій Якубін зазначає, що на його думку, Маркс розумів, що його знання про Схід є обмеженими, але він намагався сформулювати універсальні закони функціонування суспільств, тому, вважав, що певні деталі є несуттєвими.

Олексій Якубін: Маркс усвідомлював обмеженість своїх знань про світ, в цілому, тобто він вважав, що ключове дійство зараз відбувається в Європі, як в індустріалізованому суспільстві, де розгортається капіталізм з його суперечностями. Водночас, він усвідомлював що його знання, наприклад, про інші країни є значно меншими. Але, при цьому, наскільки я розумію, значно меншими, в контексті конкретних деталей, але, мабуть, не в контексті конкретного розуміння розвитку... Тобто, в принципі, для Маркса, , тут питання виокремлення розвитку саме азійського способу виробництва стояло не настільки гостро, тому що він вважав, що така система, яку він вибудовує, вона буде універсальною.

Проте, експерт говорить про те, що Маркс, не дивлячись на це, розумів неможливість стверджувальних висловлювань про східні країни через брак інформації про них.

Олексій Якубін: Маркс, вибудовував якусь глобальну систему, вважаючи, що, в принципі, якісь деталі, які він не знав, вони не настільки суттєві, але водночас він для себе так концептуально розумів, що, все ж таки, Азія, і, зокрема, Китай, Індія, вони є значними країнами, щоб щось про них багато стверджувати, при тому, багато про них не знаючи.

Також важливим моментом, що впливав на те, що Маркс не робив акцент на східних суспільствах, Олексій Якубін виокремлює недостатність знань про Схід того періоду та вплив на його думку ідей просвітників Ці думки можна інтерпретувати, як європоцентричні, хоча на думку експерта, Маркс поєднував в собі як позитивні, так і негативні сторони інтелектуальної просвітницької думки.(Як один з прикладів такої суперечності можна навести його захоплення унікальністю індійської культури і критику варварства, що був присутнім на цих територіях у статтях до “New York Daily Tribute”, яку я вже зазначав вище у дослідженні роботи Маркса.

Олексій Якубін: Можна тут сказати, що Маркс був просто вінцем просвітництва, а це говорить нам про те, що, в принципі, він ввібрав у собі і як плюси, так і певні можливі упередження, які були характерні для

Просвітництва. Я маю на увазі упередження, в тому числі, до регіонів поза центром, де, вони вважали, відбувається цивілізація. Цивілізація відбувається, умовно, тут, де є індустріальний капіталізм. В своїй формі він так розширюється, розвивається, і тому вони зосереджувалися, і, я думаю, що Маркс продовжує цю просвітницьку традицію тому, що він і так знаходиться в епіцентрі подій.

Також, продовжуючи думку про те, що Маркс зосереджувався на вивченні європейських суспільств, Олексій Якубін говорить про те, що капіталістична форма виробництва вже тоді була присутньою в усьому світі, тому фокус дослідника зосереджувався саме на вивченні особливостей та природи капіталістичних відносин. Цим експерт пояснює те, чому Маркс рідко повертався до азійського способу виробництва в пізніх роботах.

Олексій Якубін: Маркс бачив, що капіталізм перетворився на всесвітню систему, що він охопив весь світ, і, в тому числі, Китай і Індію, і я думаю, що зважаючи на це, Маркс вважав, що, в принципі, вони вже є частиною цієї системи. А Маркс знаходиться в центрі, тобто в найбільш розвинутих частинах цієї системи, в індустріальній Німеччині, Великобританії, Франції, і що він спирається на дані з центру цієї системи. Маркс розумів, що є там певна подієва специфіка подій, що відбувалися в Китаї, Індії, в тих регіонах, але він розумів, що капіталізм вже став глобальним, і він його спостерігає за центру системи, що так, чи інакше, зміни, що будуть відбуватися у центрі, вони будуть торкатися і Китаю теж.

Також експерт погоджується і з тезою про політичну доцільність такої дії, тому що Європа була центром всіх перетворень капіталізму.

Олексій Якубін: І в політичному, в першу чергу, я погоджуюсь, в політичному теж. А який сенс, якщо все рівно все ключове буде відбуватися або починатися тут?

Блок 2. Причини та приводи початку дискусії

Відповідаючи на питання другого блоку, Олексій Якубін виокремлює декілька причин початку дискусії, серед яких основною визначає відмінності між фактичною дійсністю в Китаї, де найбільшим класом були селяни(навіть, заможні селяни) та уявленнями про Китай Комінтерну.

О.Я.: ті, хто знаходились в комуністичній партії Китаю, вони бачили величезний розрив розумінні тих, з одного боку теоретичних постанов, які по лінії Комінтерну скидали, по тому, що треба робити в Китаї, що треба робити революцію, боротися з кулаками, з найбільш заможними селянами, і, з іншого боку, вони бачили іншу ситуацію в самому Китаї. Тому, що, якраз, виходить, що ці заможні селяни, вони були, по суті, революційним класом.

Олексій Якубін відзначає, що така подієва специфіка Китаю виходила за рамки теоретичної схеми, що тоді існувала в розумінні СРСР та Комінтерну і саме це спричиняла дискусії з приводу природи цієї специфіки.

О.Я.: на рівні Комінтерну, наскільки я розумію, продовжувало бути бачення, що революційною групою є робітники, а емпірично в Російській імперії, насправді, якщо ми пригадаємо, як і, насправді, в Китаї, все ж таки одну з ключових ролей грало селянство. Тобто, вже є відмінність від теоретичної тієї схеми яка існувала, і, я думаю, що це частково зрештою впливало на дискусії, пов'язані з азійським способом виробництва, тобто, розуміння, що є певна специфіка регіону, яка відрізняється від бачення концепції “п'ятичленки”, такого лінійного вибудовування розвитку соціально-політичного, історичного, економічного процесу.

З приводу думок Плеханова, думка Олексія Якубіна є схожою з думкою попереднього експерта, Павла Кутуєва. Він також відзначає, що головною суперечністю між думками Плеханова та Леніна була саме необхідність революційної дії в Росії. І саме в цьому Ленін проявив себе як політичний діяч, а Плеханов – лише як теоретик марксизму.

О.Я.: Ми пам'ятаємо, що він був з першого покоління дуже впливових марксистів і, взагалі, тут, приходимо до дискусії між марксизмом як політичною ідеологією, яка надихала на політичну боротьбу і, так званим, легальним

марксизмом. В тому сенсі, що були такі легальні марксисти, вони вважали марксизм корисним дослідницьким інструментом, такою великою теорією: соціальною, політичною, але вони не вважали, що треба щось робити, щоб наблизити революцію, ну, тобто, вони вважали, що капіталізм має спочатку вичерпати свої зусилля, свої можливості і лише тоді почнеться революція... Плюс те, що Ленін вважав, що капіталізм в Росії може розвиватися, не зважаючи на те, що він є більш периферійним, приивидшеними темпами тому, що він перестрибує якісь моменти, які він уже пройшов в своєму центрі. А відтак, тим паче в приєднанні з політичною групою, що це може сприяти, незважаючи на те, що Росія є найслабшою ланкою в капіталістичному розвитку, може сприяти тому що в ній може розпочатися соціальна революція. І потім, по принципу доміно, це може перекинутися на інші регіони.

Олексій Якубін також виділяє ще одну причину початку дискусій: те, що революція не почала охоплювати інші регіони світу. Звідси необхідність перегляду певної специфіки регіонів та ролі надбудови у відносинах з базисом(у класичній марксистській інтерпретації, держава є надбудовою, але у східних країнах можна було прослідкувати визначальний вплив держави на виробництво та процеси, що його забезпечують).

О.Я.: Азійським способом виробництва називалась нерозділеність влади і власності, така взаємопов'язаність... Базис перестає розумітися як те, що керує надбудовою. В цілому на початок дискусій впливало те, що революційний процес не настільки швидко пішов у Європі та в інших регіонах, як того очікували. Подієва частина почала впливати на теорію, почало виникати розуміння, що надбудова є достатньо впливовою.

Блок 3: Погляди прихильників та противників концепції АСВ

У відповідях на третій блок запитань Олексій Якубін продовжує думку про те, що в марксизмі кризовою складовою може бути питання відношення базису та

надбудови, що має бути переглянутим. Він зазначає, що культурна дихотомія “Захід- Схід” не була суттєвою для класичного марксизму саме через це відношення.

О.Я.:...здається, що для класичної марксистської теорії, базис залишається сталим, є відмінності лише в надбудові. Капіталістична формація має відмінності в надбудовах в різних регіонах світу. Для класичного марксизму це не грало ніякої ролі. Надбудова звісно теж важлива, але базис є ключовим. Дискусії про цивілізації для марксизму не були типовими, тим паче з акцентами на культурі...

Також на його думку важливим фактором початку дискусій щодо базису могло стати те, що насправді в СРСР:

О.Я.:...значна кількість політичних і культурних процесів надбудови не слідувала за зміною базису. Вона виявилась не настільки автоматично залежною від базису...

На питання щодо можливого пожвавлення дискусій та змін, що могли би відбутися в політичному середовищі Радянського Союзу у випадку інших результатів дискусії щодо азійського способу виробництва Олексій Якубін відповідає схвально. Він вважає відсутність рефлексії радянських дослідників соціального щодо ситуації в СРСР однією з причин розпаду цієї держави.

О.Я.:Я думаю, що таке б могло бути і це б означало, що марксизм продовжував би вивчення навіть радянського суспільства Ми пам'ятаємо, що з точки зору радянських соціологів класових конфліктів в СРСР вже немає, а вони є лише назовні. А саме радянське суспільство і процеси, що в ньому відбувалися, не дуже то й аналізувались... Зрештою, це стало однією з причин, чому СРСР взагалі розпався. Сліпота власної оптики, увага до інших і не використання марксистського підходу до дискусії всередині. Є штамп, що це безкласове суспільство і ми виходимо з цієї позиції.

Експерт вважає, що інші висновки, а саме розгляд азійського способу виробництва всередині формаційного підходу, могли б впливати на початок нових дискусій, зокрема пр. природу базису та надбудови.

О.Я.: ...якщо до марксизму ставитися не тільки як до ідеології, але й як до живої науки, що здатна розвиватися, то це б давало змогу ставити багато питань і до розвитку самого СРСР. Можливо були б дискусії і про його природу і можливі висновки зі змінами, навіть з політичними...Тобто якби ця дискусія не була б одразу ідеологізована, ми б могли говорити про дискусії про азійський спосіб, про відношення базису та надбудови. Вони могли б призвести до інших підходів до того, як відбувається процес розвитку.

Блок 4: «Гідравлічна держава» Карла Віттфогеля

У відповідях на запитання четвертого блоку, Олексій Якубін відзначає важливість іригаційних робіт для створення держави на Сході. Також він відзначає вирішальну роль держави, як регулятора цих робіт та ключового агента суспільно-політичного життя.

О.Я.: З точки зору такого підходу, іригація потребувала колективних зусиль. І передбачала створення бюрократичного механізму, які б ці речі координували. Держава створювалась, як регулятор. Таким чином, це дозволяло державі грати виняткову роль в суспільному житті. Якби не було держави, то взагалі не можна було б говорити про такі соціальні структури, що були на Сході, тому що вона брала на себе ключову функцію регулювання та створення базису. Створення відмінної моделі соціального життя. Це вело до того, що відбувалося зрощування влади та власності.

Але експерт не погоджується з тезою про те, що індустріальність держави веде до посилення її тоталітаризму. Не відбувається це тому, що на його думку немає чіткого причинно-наслідкового зв'язку між цими явищами, а індустріальну державу він вважає менш централізованою ніж аграрну.

О.Я.: ...селяни мали обробляти землю разом, мали мати певну централізовану систему керівництва. Я не погоджуюсь, що індустріальність детермінує тоталітарний контроль, вона передбачає менш централізовану державу ніж в аграрному суспільстві...Проте не зважаючи на певну авторитарність та тоталітарність, в СРСР з'являлася можливість появи марксистських рухів, пролетарських рухів. Хай це і деформована, але робітнича держава.

Блок 5: Висновки

У питаннях, що стосувалися висновків, Олексій Якубін відмітив, що концепція азійського способу виробництва має потужний евристичний потенціал навіть, щодо пояснення процесів, що відбуваються в сучасній Україні.

О.Я.: Навіть зараз в Україні є спроба поєднати концепцію АСВ та цивілізаційний підхід...концепцію можна застосовувати для пояснення пострадянських трансформацій. Тут реставрація капіталізму відбувалася виключно політичним шляхом, своєрідний капіталізм без капіталістів. І оцю роль капіталістів грала бюрократія. Тобто поєднання влади та власності ми з вами можемо спостерігати і зараз...АСВ може пояснювати як олігархи мають і владу і власність. Без влади вони б не мали механізмів для отримання власності. Тобто, навіть для цієї ситуації. АСВ може бути більш евристичним ніж транзитологія, наприклад.

Далі він відмітив важливість концепції азійського способу виробництва для розвитку формаційного підходу та відмітив, що АСВ має стати не кризовим явищем для формаційного підходу, а, навпаки, дати поштовх його розвитку та поєднання різних концепцій для більш повного та точного пояснення суспільних процесів.

О.Я.: Якщо підходити до формаційного підходу науково, то зрозуміло, що він постійно буде щось до себе приєднувати...Неомарксизм має бути подальшим розвитком марксистської теорії. Було б дивно якби марксизм застиг в рамках п'ятичленки. АСВ дозволяє далі розвивати або додавати щось до марксистської

теорії, можливо в подальшому можна буде говорити про який-небудь марксистський синтез.

Далі, Олексій Якубін відзначає, що висновки дискусії були політично доцільними і саме ця доцільність була найбільш суттєвою причиною саме таких висновків.

О.Я.: Політичний фактор грав свою роль. Наприклад, рух на колективізацію та індустріалізацію. АСВ міг би почати дискусії, зародити певні сумніви, а п'ятичленка на ідеологічному рівні знімала такі питання. Зрозуміло який клас є прогресивним та яка лінія розвитку є прогресивною. Політична візія грала тут напевно ключову роль, це також унеможливлювало партійні дискусії про роль селян наприклад. Також це спрощувало політичну тактику у стосунках з Комінтерном.

ВИСНОВКИ

Метою роботи було визначення основних протиріч навколо концепції “азійського способу виробництва” та визначення можливих шляхів вирішення цих протиріч в експертному інтерв’ю.

В ході аналізу ці протиріччя були виділені і оформлені у вигляді запитань до експертів. Основні питання, які стосувалися концепції “азійського способу виробництва” в роботах Карла Маркса були спрямовані на виявлення причин того, чому ця концепція залишилася незакінченою та що на це вплинуло. В ході аналізу текстів, я припустив, що уявлення про Схід європейських мислителів доби Просвітництва мали тенденцію до європоцентризму, мислили Схід як відсталий, порівняно з Європою, регіон. Те ж саме можна спостерігати в роботах Маркса. Експерти погоджуються з цим припущенням. Важливим також було вказати, що на такий європоцентризм, крім впливу на Маркса вже існуючого образу Сходу в науковому дискурсі, значний вплив здійснювала також недостатність та ненауковість існуючих знань про Схід. Експерти говорять, що однією з ключових причин незавершеності концепції у Карла Маркса стала політична доцільність, або, скоріше, недоцільність фокусу на Сході для політичної та ідеологічної діяльності класиків марксистської теорії.

Розмірковуючи над причинами та приводами до початку дискусії, експерти відзначають важливість концептуалізації Сходу для керівництва Радянського Союзу. Важливим це було саме з геополітичних причин. СРСР, на думку експертів, було важливим втрутитися в перебіг національно-визвольних рухів в Азії для створення блоку союзників та “експорту” революції за межі СРСР. Експерти сходяться на думці про, те що думки Георгія Плеханова не стали ключовим приводом до початку дискусій. Проте, науковий інтерес також досить суттєво впливав на початок дискусій, позаяк в 20-ті роки марксизм в СРСР мав змогу розвиватися та поєднувати нові ідеї. Політичною доцільністю також пояснюються подальші висновки дискусії та створення “п’ятичленки”. На думку експертів така спрощена модель була вигідною для керівництва, тому, що знімала

усі питання навколо дошкульного “азійського способу виробництва” і дозволяла представити розвиток суспільств у вигляді єдиного монолінійного прогресивного шляху.

Відповідаючи на питання про Карла Віттфогеля, експерти зазначають, що він підкреслив та захопив важливі процеси для країн Сходу. Цим вони, опосередковано, спростовують універсальність дежавогенезу Віттфогеля по всій земній кулі. Павло Кутуєв відзначив, що Віттфогель керувався ідеологічними конструкціями, а Олексій Якубін не погодився з тезою про каузальний зв'язок між індустріалізмом та посиленням тоталітарної влади, чим також поставили під сумнів думки Віттфогеля те, що СРСР був новою, “апаратною” версією “гідравлічної держави”.

Експерти зазначають, що сама концепція має досить високий евристичний потенціал в рамках марксизму. На думку Олексія Якубіна, концепція могла б дати поштовх до нових дискусій та розвитку формаційного підходу та теорії марксизму, а не спричинити в ній кризу. Загалом, висновки дискусії та відмову від концепції в СРСР експерти вважають політично обґрунтованими.

В рамках роботи було досліджено розвиток уявлень про Схід в європейській науковій думці протягом двох століть. В роботах дослідників Азія виступає, як регіон, що протягом багатьох століть знаходиться в стагнації. Ця думка є європоцентричною і задля того, щоб подолати рамки саме такої стартової позиції щодо вивчення інших регіонів світу, потрібно вивчати суспільства, що знаходяться поза межами Старого Світу і інтегрувати висновки таких досліджень в загальну картину, модель розвитку людства, або ж, навпаки, зрозумівши марність таких інтенцій, прийти до висновку про полілінійність суспільного розвитку, відмінності певних регіонів та до зміщення з лідируючих позицій ідей про прогресивність та єдиний правильний шлях розвитку Європи, віддаючи перевагу вивченню феномену “людського суспільства” в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баскіна М. П. (Ред.) (1955) *Монтескье Шарль Луи. Избранные произведения* Москва: Гослитиздат.
2. Бокарев Ю.П. (2017) *Формационная теория и экономическая история России: Научный доклад.* Москва: Институт экономики
3. Бугалін А. В., Пружинін Б. І. (2013) *Русский марксизм: Георгий Валентинович Плеханов, Владимир Ильич Ульянов (Ленин)* Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН)
4. Валлерстайн И. *Маркс и слаборазвитость* (2008). Київ: Соціологія: теорія, методи, маркетинг
5. Васильев Л.С. (1983) *Проблемы генезиса китайского государства*, Москва: Наука
6. Виттфогель К.А. *Деспотизм Востока. Сравнительное исследование тотальной власти* (1957) Москва: Государственное издательство политической литературы
7. Гегель Г.В.Ф. *Лекции по философии истории.* (1993) Санкт-Петербург: Наука
8. Гобозов И. А.(2016) *Избранное. Философия истории. Социальная философия. Марксистская философия. Философские проблемы политики.* Москва: URSS
9. *Карл Маркс. Вибрані твори. Том.1.* (1936) Київ: Партвидав ЦК КП(б)У.
10. *К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Издание второе. Том 10* (1958) Москва: Государственное издательство политической литературы
11. *К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Издание второе. Том 19* (1961) Москва: Государственное издательство политической литературы
12. *К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Издание второе. Том 25 часть I* (1961) Москва: Государственное издательство политической литературы
13. *К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Издание второе. Том 46 часть I* (1968) Москва: Государственное издательство политической литературы

- 14.Кутуєв П. В.(2006) *Франкова переОРІЄНТація: засадничі припущення та імплікації для соціологічного теоретизування* Київ: “Києво-Могилянська академія”
- 15.Латов Ю.В.(2007) *“Восточный деспотизм” К.А. Виттфогеля(к 50-летию “странной” книги* Москва: Историко-экономические исследования № 2
- 16.Мінаєв А. Кушнір І. (2017). *Історична панорама*. Чернівці: Наукове життя випуск 25
- 17.Мигаль А. С. (2015). *Концепт ВОСТОЧНЫЙ ДЕСПОТИЗМ в представлениях французских просветителей о мусульманском Востоке*. Екатеринбург: Научный диалог. № 11
- 18.Немировський. А. А. (2015) *Российская историческая энциклопедия. Том 1*. Москва: ОЛМА Москва
- 19.Нурєєв Р. М. (2017). *Экономическая компаративистика (сравнительный анализ экономических систем) + eПриложение : учебник* Москва: КНОРУС
- 20.Плеханов Г.В. *Избранные философские произведения в 5-ти томах Том I* (1957) Москва: Государственное издательство политической литературы
- 21.Прохоренко И. Д., Курегян С. В. (1993) *Азиатский способ производства и азиатский социализм*. Мінськ: Publishing House.
- 22.Семенюк І. В.(2013) *Концепція Азійського способу виробництва і традиції економічного життя Південної Кореї* Чернівці: Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. Вип. 665–666.
- 23.Сірко А. В. (2014) *Економічна теорія. Політекономія*. Київ : Центр учбової літератури,
- 24.Сталин И.В. *Сочинения Том 14 О диалектическом и историческом материализме*. (1997) Москва: Издательство “Писатель”
- 25.Телушкина О.В. (2016) *Ученые записки казанского университета. Серия гуманитарные науки Том 158, книга 3 страницы 884–893* Казань: Казанский университет
- 26.Nelson T. (Ed.) (1852) *Adam Smith.An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations: Complete in one volume*. London.

ЕКСПЕРТНЕ ІНТЕРВ'Ю

Експерт Кутуєв Павло Володимирович - професор, доктор соціологічних наук завідувач кафедри соціології факультету соціології і права НТУУ «КПІ»

Валентин Шуров: Як ви вважаєте, що саме стало причиною недостатньо чіткого формулювання АСВ у працях Маркса?

Павло Кутуєв: Ну, знаєте, тут взагалі треба почати от з чого. А саме, з віддання Марксу шани за те, що в нього, взагалі, з'являється такий спосіб виробництва, тобто ХІХ сторіччя, власне вже середина ХІХ сторіччя, коли Марксом із Енгельсом працювали, то це вже епоха коли були помітними, відчутними результати промислової революції, ну а точніше подвійної революції як Ерік Гобсбаум говорив, політична революція- французька і англійська індустріальна революція. І, власне, ці дві революції вони дозволили заходу вирватися вперед і радикально вирватися вперед візаві не західні, східні суспільства тому що в того ж Монтеस्क'є, та й взагалі, в просвітників мислителів Просвітництва, до них фізіократів, езуїтів, радше відчувається захоплення Сходом, тим, що існує така велетенська континентальна імперія, як Китай, і не тільки Китай, але в першу чергу він. Монтеस्क'є Персією захоплювався, але Китай вражав тим, що він розмірами з Європу, але здатний підтримувати мирний соціальний порядок на всій своїй території впродовж тривалого терміну, і вся територія є гарно впорядкованою за допомогою професійної бюрократії. І це різко контрастувало з Європою, яка перебувала у стані війни, з таких глобальних воїн, варто назвати: сторічна війна, потім, так звані, італійські війни, війни Габсбургів в Нідерландах, потім тридцятирічна війна, потім семирічна війна і, в решті решт, кульмінація, - революційні наполеонівські війни. Тому Схід для багато кого виступав взірцем, а саме ідеальною моделлю суспільного устрою,

яку вдалося реалізувати на Землі. Натомість, у середині XIX сторіччя з промисловою революцією і з перетворенням війни на індустріальну справу, захід може свою перевагу доводити за допомогою брутальної збройної сили, яка стала індустріалізованою, ну і, відповідно, ця вся аура привабливості зі Сходу спадає. Відповідно, Марксу треба віддати належне за те, що він, все ж таки, на Схід звернув увагу.

І тут, переходячи вже саме до вашого питання, Маркс, його думка, вона постійно коливається поміж полюсами універсалізму, такого гуманістичного емансипаторського універсалізму з одного боку, а з іншого боку, протилежний погляд – це, такий собі, етнічний партикуляризм. Що мається на увазі: з одного боку: коли молодий Маркс в економічно філософських рукописах 1844 року пише про відчуження, пише про комунізм, там абсолютно відсутні якісь географічні, етнокультурні чи, навіть, цивілізаційні посилення. Зрозуміло, що ця робота є елементом еволюції думки Західної культури, філософії, соціальної теорії, тим не менш, він розмірковує про людство в цілому. Про емансипацію людства в цілому. Так само, як і в інших своїх працях, наприклад, до єврейського питання, напевно він говорить про пролетаріат як силу, яка здійснить емансипацію людства - в цілому.

Натомість, пізніше, з залученням вже до конкретної політичної боротьби, Маркс з Енгельсом стають, дуже часто, на позиції європоцентризму, ксенофобії, і, навіть, не просто європоцентризму, а вибіркового європоцентризму, навіть всередині Європи вони виокремлюють прогресивні народи, наприклад, німців і угорців, як прогресивних, тобто таких, які схильні до революційної активності, і народи реакційні, переважно селянські, і під цю категорію потрапляють слов'янські народи. І, відповідно, якщо подивитися передмови до видань цих праць Маркса й Енгельса, то, зрозуміло, що нелегке завдання стояло перед радянськими інтерпретаторами, бо Радянський Союз проголошував себе країною, де перемогла ідеологія марксизму-ленінізму, і водночас, Маркс з Енгельсом про цю країну, ну попередньо цю країну, яка стала носієм марксистсько-ленінської ідеології, і, взагалі, про слов'ян, в цілому, жодного

доброго слова знайти в них важко: Суцільна критика, ненависть, причому, ненависть з елементами побутового, ксенофобського характеру. Відповідно, коментатори це пояснювали тим, що це мається на увазі не ксенофобія, а те, що дійсно ці країни були антиреволюційними. Російська імперія придушувала революційні рухи в Європі, відповідно, така дошкульна лексика Маркса тим і пояснюється. Так от, Маркс, один з перших, і один з небагатьох, хто зробив Схід і, взагалі, порівняльну соціологію такою собі легітимною науковою діяльністю. Це перше.

Далі, от у дусі такої компаративістики і в дусі емпіричного аналізу, в 46-му томі, власне, де Маркс активно працює з ідеєю азійського способу виробництва, азійськими формами власності, як він це ще називає, (робота називається Критика політичної економії. Це первинний нарис Капіталу, у Західній традиції назва нарис походить від німецького слова «грундріссе» -, нарис) В цьому грундріссе, в 46-му томі, вступ, де концентровано викладено методологічні погляди Маркса, наприклад, сходження від абстрактного до конкретного – його методологія, і, відповідно, історично орієнтовані дослідження. Його цікавить походження капіталізму. Походження капіталізму і наслідки капіталізму для глобальної системи в цілому. Відповідно, він вишукує джерела капіталізму, європейського капіталізму, в античності і ідентифікує чинники, які унеможливили розвиток західного промислового капіталізму, індустріального капіталізму в азійському способі виробництва.

Але що стало далі на заваді розробки цієї концепції азійського способу виробництва, ну хоч офіційної відмови, в працях Маркса, я думаю, ми не знайдемо. Я думаю, тут основним чинником було питання політичної доцільності тому, що, ви знаєте, як Маркс визначав свою працю “Капітал”? Він визначав її у такий спосіб, що «це найпотужніший снаряд, який коли-небудь було спрямовано у голову буржуа». Тобто, це фундаментальна, можливо, одна з найфундаментальніших праць в соціальній теорії, в світовій історії соціальної думки, але, водночас, це робота, яка керується не тільки логікою соціально-економічного аналізу, не тільки логікою політичного аналізу, але і логікою

політичної та ідеологічної боротьби. Відповідно, Марксу потрібно було вибудувати ідеальний тип капіталізму, який формувався у Західній Європі, а, точніше, в Англії, а якщо бути зовсім точним, в Манчестерській агломерації, для того щоб гарантувати, що це є універсальним шляхом розвитку людства. Хоч, при листуванні з російськими революціонерами він від цієї позиції відходив, розказував що кожна країна може проходити самостійно свій шлях. Тобто, треба було змалювати ідеальну модель розвитку людства, яка призводить до виникнення індустріального капіталізму. Продуктом індустріального капіталізму є робітничий клас, який здійснює пролетарську революцію, знищуючи капіталізм, дійсно досягає емансипації для всього людства. Тому, відповідно, все інше, те, що не вписувалося у цю схему революційної ідеологічної класової боротьби, воно відійшло на периферію, він просто фізично не мав змоги повертатися до цієї проблематики. Тобто, це, напевно, один з основних факторів, який пояснює таку собі незавершеність, недовершеність концепції азійського способу виробництва.

Плюс те, що я зазначав, ліберальний центризм про який писав Валерстайн. Маніфест комуністичної партії який є не стільки прокльоном, не скільки тавруванням капіталістичної цивілізації, скільки її оспівуванням, і всі ті прогнози про руйнацію капіталістичної буржуазної цивілізації, вони для мене не виглядають переконливо й обґрунтовано на тлі дійсно того щирого захоплення динамізмом і прогресом, який привніс з тобою європейський буржуазний капіталізм.

Не треба забувати що, власне, коли Маркс писав ,то про неєвропейське суспільство в академічному плані було мало що відомо, бо той досвід досліджували місіонери під своїм специфічним кутом зору, бо, якщо ви пропагуєте щось, то ваші обрії обмежені вашим світоглядом, і, якщо у вас практична місіонерська діяльність, то вона буде домінувати у вашому описі інтерпретації інших цивілізацій і інших культур. Лінгвісти вивчали ці цивілізації, ну і, власне, на цьому все. Тому, що соціально-економічне, політологічне вивчення цих суспільств розпочинається систематично з початком

деколонізації і виникненням теорії модернізації, коли постало завдання взаємодіяти з цими, тепер уже, незалежними державами, і завдання перетягувати їх на свій бік під час холодної війни: чи то на бік соціалістичного табору - соціалістична модернізація, чи то на бік капіталістичного - капіталістична модернізація суспільства. Тоді ці суспільства, уже в оформленні у вигляді держав, стали цікавими для дослідження. До того вони не були цікавими як соціально-економічні і політичні організації.

Один такий приклад, Мозамбік, уявляєте з географії, це країна, витягнута на узбережжі Індійського океану, витягнута згори вниз, і, відносно, вузька. Так от там всі залізниці йшли з глибини країни до океану, до портових міст. А південь з північчю, тобто в довжину, країна ніяк не була між собою пов'язана, тому що колонізаторам це було не потрібно. Як там населення буде між собою спілкуватися, комунікувати, інтегруватися. Їх цікавило, як з родовищ копалини видобувати. Видобули, завантажили і вивезли у портове місто, а звідти вивезли на світові ринки. Тобто, це такий собі, показовий приклад відсутності зацікавленості, будь-якої, цими суспільствами, відповідно, Маркс користувався вторинною інформацією. Вважає, що він досягнув таких результатів, нетривіальних, маючи таку дуже обмежену емпіричну базу. Тому, що він не мав нічого такого, що можна було порівняти із, наприклад, звітами британських фабричних інспекторів які описували побут робітників фабрик.

2-й блок

Валентин Шуров: Як ви вважаєте, наскільки серйозним був вплив, на початок дискусії, саме національно-визвольних рухів в Азії та Африці? І, чи можна обґрунтувати інтерес науковців, які в цій дискусії брали участь, тим, що Радянський Союз намагався втрутитись в перебіг цих подій?

Павло Кутуєв: Ну, тут я б інакше це сформулював. Ну, по-перше, революція Жовтнева, російська, Радянська. (Дерлугян пропонує називати її радянською.

Тривалістю в 30 років, тобто перемога у 2-й світовій війні,) відновлення такого собі квазі імперського ладу, тільки на новій індустріально ядерній основі. Але Російська революція, вона була однією з революцій в ряді інших, тому що цю світ-систему, починаючи з початку 20 століття трусило: Революція в Китаї 1911 року, (падіння династії Цин яка приблизно овесник династії Романових) младо-турецька революція, конституційна революція в Ірані, мексиканська революція - громадянська війна. Тому конспірологічні теорії щодо того, що прийшли якісь злі люди, етнічні меншини, фанатики, російські імперіалісти влаштували революцію від нема чого робити повинювали людей, то їх одразу повинні відкинути тому, що ми бачимо ці світ системні глобальні тренди. Перша світова війна закінчилася крахом: чотирьох імперій які брали участь у Першій світовій війні: Британської, Російської. Австро-угорської. Османської. Залишилася ушкодженою, але цілою тільки британська. Радянський Союз, в урізаному вигляді і вже в іншому форматі, зберіг більш-менш свою територіальну цілісність.

Османська імперія і Австро-угорська Імперія розсипалися. Німецька імперія - трапилося те ж саме що і російською - в урізаному вигляді, в новому, але дуже нестабільному форматі збереглася територіально, але вже не як імперія, а як конституційна республіка. Але все одно і після Першої світової війни світ залишався колоніальним, і саме Радянський Союз почав, за допомогою Комінтерну, розповсюдження ідеології ленінізму по всьому світу і в тому числі по світу колонізованому. Відповідно, не будемо забувати що Російська імперія сама по собі включали цілі анклавів того, що дослідники називають внутрішнім колоніалізмом: Центральна Азія, наприклад. Країни де зберігався такий собі середньовічний спосіб життя. Відповідно, в Радянському Союзі з одного боку виникає велика зацікавленість Сходом: як цей Схід, колонізований, розхитати, привнести туди ідеї практики революції, для того щоб вдарити по індустріальних капіталістичних європейських державах з тилу, а з іншого боку, не можна не відзначити що в 20 роки, марксизм в Радянському Союзі носив доволі таки творчий характер, і, в рамках марксистського чи навколо марксистського

світогляду, було дозволено незрівнянно більше гнучкості і свободи ніж стане потім, ніж це коли-небудь було можливим до початку перебудови. Відповідно, ці дискусії диктувалися з одного боку такою об'єктивною зацікавленістю “Що робити зі сходом?” ,“Як принести революцію на схід?” а відповідно виникала потреба ці суспільства теж концептуалізувати, описувати і пояснювати. З іншого боку, Радянський Союз закупив архів Маркса, відповідно, саме в Радянському Союзі були мовою оригіналів, німецькою мовою, надруковані рукописи Маркса, які до того не були нікому відомі. (в тому числі “Економічно- філософські рукописи” 44 року. Це такі основні чинники які мотивували зацікавленість Азією, зрозуміло що в Радянському Союзі Азію могли вивчати виключно нехай в вільній, але виключно в марксистській манері і тут нагодився азійський спосіб виробництва.

Валентин Шуров: Чи було важливим, на вашу думку, заперечити думки Плеханова і про полілінійність історичного процесу і неуніверсальність історичного процесу в цій дискусії?

Павло Кутуєв: Плеханов - автор класичної традиції роботи “К монистическому взгляду на историю” де він здійснив таку собі пропедевтику, ілюстрацію матеріалістичного розуміння історії, Напевно виходив з позицій європоцентризму та класичного марксизму (не марксизму-ленінізму), марксизму, згідно з яким революція у селянській країні, вона точно не може розглядатися як пролетарська, як марксистська Вона може слугувати таким собі багаттям яке допоможе розгорітися полум'ю справжньої пролетарської революції, яка можлива в розвинених індустріалізованих країнах Європи, але тут він зіткнувся з Леніним, який проголосив що потрібно революцію не чекати, а революцію робити, за допомогою професійної партійної організації, яка є своєрідним еквівалентом організаційної зброї.

Відповідно, я думаю тут саме Ленін продемонстрував більшу нюансність, в розумінні розмаїття форм історичного процесу, що в свою чергу могло стати

таким опосередкованим стимулом для обговорення азійського способу виробництва. Тобто, що є не тільки єдиний західний шлях еволюції, але й інший.

3-й блок

Валентин Шуров: Чи мало сенс розрізняти розвиток та східних західних та східних суспільств через призму дихотомії Заходу та Сходу яка була присутня в роботах класиків філософської, економічної, соціальної думки? Як ви вважаєте взагалі чи є ця дихотомія суттєвою?

Павло Кутуєв: Вона склалася де-факто і в першу чергу тому, що Захід спромігся стати на рейки військово-індустріальної модернізації першим і відповідно накинати своє панування на решту світу і накинати своє панування, як теперішні історичні соціологи марксистської орієнтації наприклад той Джовані Арігі вказують, не тільки і не стільки завдяки своїй економічній перевазі, (Маркс: “дешеві ціни товарів європейської буржуазії є тою артилерією яка долає Китайську стіну ізоляції варварських народів” Ну, по-перше варварськими народами називати Китай де виникла цивілізація задовго до Країни Маркса Німеччини, тобто коли китайці вже знали тисячу років цивілізацію натомість германці були дикунами, то це надто сміливо). Джовані Арігі каже що артилерією європейської буржуазії були не дешеві ціни на товари, а артилерією була насправді артилерія, тобто перевага військових технологій і там використання військових технологій, дозволили їм беззастережно виграти економічну конкуренцію, тому що там де вони програвали економічно, вони використовували військову перевагу і, тим самим, ліквідовували економічно слабшу конкурентоспроможність. Згадати достатньо “опіумні війни” які велися проти Китаю і суть яких була в тому щоб змусити Китай продовжити дозволяти

ввозити і торгувати на його території наркотичною речовиною, яка була єдиним конкурентним товаром, який британці могли запропонувати. Тому треба розуміти відносність цієї дихотомії (Гантінгтон пише про відносність категорій Схід-Захід саме як географічну відносність) але як робочу дихотомію ми можемо її використовувати але без абсолютизації і перетворення на якогось собі ідола, без “упредметнювання”

Валентин Шуров: Чи були суттєвими відмінності між АСВ та рабовласницьким устроєм?

Павло Кутуєв: Із тими категоріями багато проблем тому, що не дарма Маркс, якого вирізняла така собі висока ступінь чутливості до історії, не пише про рабовласницький спосіб виробництва якому протиставляється азійський спосіб виробництва, тому що у рабовласницького способу виробництва багато проблем. Ніхто, за межами такої ортодоксальної марксистської традиції категорію і не використовує тому що вона мало що пояснює, а більше заплутує.

Треба розуміти те, що Жовтнева революція перемогла в країні переважно селянським неписьменним населенням. Потрібно було запропонувати чітко сформульовану ідеологічну візію світу, чітко і просто сформульовану, яка була б такою не суперечливою простою для сприйняття (такий собі катехізис якими замінив релігійний катехізис). З точки зору такого імперативу практичного панування, важко було б підтримувати ідеократичну систему, яка базується на владі ідеології, де ідеологія є такою вишуканою, складною і де ідеологія повинна бути доступною масам. Радянський Союз ставив перед собою масштабні глобальні завдання тектонічної трансформації всього і вся, починаючи від людини закінчуючи суспільством чи починаючи суспільством і закінчуючи людиною. Відповідно такі умови диктують те, що вам вигідно буде запропонувати елементарну схему, яка побудована за принципом спінозівської Етики, як в геометрії, аксіомами, де все між собою пов'язане, одне з іншого логічно впливає, і ця система є простою. Відповідно, ця знаменита п'ятичленка,

вона є простою логічною і вписується в ту версію марксизму, яка перемогла разом зі Сталіним, а саме таку собі прогресистську, що розвиток йде від простішого до складнішого, за вектором прогресу. Рабовласництво прогресивніше за первісний стан, феодалізм, хоч з ним були певні проблеми, але все одно, трішечки прогресивніший за рабовласництво, буржуазний спосіб виробництва, взагалі, дуже прогресивний, тому що дає дорогу для пролетарської революції і соціалістичного способу виробництва.

Валентин Шуров: Хотілося б уточнити. Ви вважаєте, що створення спрощеної моделі було приводом до початку дискусії чи вже результатом цієї дискусії?

Павло Кутуєв: Ну, я думаю, це реакція на ці дискусії, і дискусії було сприйнято як потенційну загрозу режиму, як потенційне джерело політичного ревізйонізму, загроза політичній монолітності. Плюс ці дискусії показали що обіймання командних висот в політиці автоматично не транслюється в інтелектуальну вишуканість, тобто правляча верхівка на рівних не могла вести ці дебати і, відповідно, говорячи, як у пізньому - радянському анекдоті, засіб було знайдено у вигляді ресори від трактору Беларусь. Тому, відповідно, побачивши загрозу монолітності, одностайності, з іншого боку, побачивши нездатність конкурувати, полемічно на такому рівні, фракція сталінська просто вирішила всі ці дискусії в усіх сферах припинити і почати запроваджувати у собі штучну, але струнку і вульгаризовану, спрощену ідеологічну одноманітність.

Валентин Шуров: Чи могли висновки про полілінійність суспільного розвитку змінити розвиток марксистської думки та розвиток суспільних відносин всередині СРСР ?

Павло Кутуєв: Я думаю що вірогідність якоїсь іншої спрямованості розвитку була надзвичайно невисокою, тому що тут варто подивитися на піднесення

Сталіна і сталінізму, його версії ленського режиму і на його опонентів. Всі його опоненти були людьми освіченими і високо інтелектуальними, такими собі професійними літераторами, і вони всі програли. Як висловлювався Троцький про Сталіна, російською мовою: «Сталин - это самая выдающаяся посредственность нашей партии». І той же Троцький вважав, що сталінізм - це тріумф бюрократії середнього рівня. Нової бюрократії, радянської бюрократії, новий клас, як пізніше це набуло назви, нові люди які дійсно вийшли з народного середовища, мали невисокий освітній і культурний рівень, і відповідно, для них зрозумілішою була система мобілізаційна, з присмаком того, що називається тоталітаризмом. Попри всю неоднозначність цього терміну, скористаємося ним тут. Тому дуже важко уявити якийсь інший шлях розвитку Радянського Союзу, радянського марксизму, більш м'якого і більш-менш ідеологічно ригідного, ідеологічно консенсусного, а не тоталітарного. Тому що тут відігравали роль геополітичні фактори, те що той Радянський Союз перебував у ворожому оточенні. Згадайте того ж Булгакова Майстер і Маргарита, як Берліоз реагує на слова Воланда про те, як він загине. Воланд каже, що «вам відріжуть голову» і Берліоз відреагує «хто? інтервенти?». Тобто Булгаков, як людина з надзвичайно високим рівнем чутливості саме до соціальних, культурних, політичних атмосферних явищ радянського суспільства, він це фіксує, як дуже точний барометр очікування інтервенції ще на початку 30-х років. Тому такий от військово-мобілізаційний, тоталітарно-терористичний спосіб розвитку який багато європоцентричних лібералів і, навіть марксистів, таких, як Пері Андерсон, визначали саме, як азійський, спосіб розвитку, напевно він був найбільш природнім, найбільш логічним за цих умов, за цих обставин.

Ну і, до речі, продовжуючи відповідати на ваше питання, що симптоматично, що дискусії про азійський спосіб виробництва, вони корелюють із послабленням політико-ідеологічного тиску, з послабленням тимчасовим монолітності режиму за часів Хрущова, так званої, відлиги, і послабленням, яке вже призвело до краху режиму, загибелі, зникнення ленінізму як цивілізації за часів перебудови.

Валентин Шуров: Наскільки суттєвим для розвитку теорії марксизму було визнання монолітності розвитку та відмова від концепції АСВ?. Чи втратила марксистська теорія в Радянському Союзі, зокрема, частину свого потенціалу для того щоб вивчати суспільство з відмовою від визнання саме азійського способу виробництва і зі створенням цієї спрощеної моделі – “п’ятичленки”?

Павло Кутуєв: Ну, справа в тому, що марксизм містить в собі потенціал для найрізноманітніших марксизмів. Недарма протиставляли Маркса - ідеолога, Маркса - науковця, Маркса - пророка, Маркса – аналітика. Так само, і тут , в марксизмі завжди був присутній потенціал для різноманітних інтерпретацій. Ну, але вони були реалізовані вже переважно за межами Радянського Союзу.

Валентин Шуров: Тобто, Ви не вважаєте, що марксизм повинен був стати якимось монолітним і пояснювати взагалі всі соціальні процеси?

Павло Кутуєв: Маркс і Енгельс, як люди розумні, то вони були дуже обережними. Знов-таки, подивіться нарис на лист до Віри Засулич Маркса, Тут претензії на універсалізм, амбіції в мисленні, в дискурсі самих класиків завжди призупинялися усвідомленням того, що ці претензії, важко обґрунтувати за відсутності емпіричної бази. Відповідно, Маркс, коли його запитували прямолінійно, як застосувати до контексту Російської імперії, відповідав що я , власне, займався капіталізмом європейським, англійським, індустріальним. Але, вже потім логіка політичного процесу, політичного панування, то вона диктувала всеспрощення і відмову від якоїсь рефлексії та резин’яції тому, що вона ставила під загрозу політичну дію. Або ви створюєте партію одного взірця і дивитеся на радянську модель трансформації аграрної країни в індустріальну і для того вам потрібна, знов-таки, єдність, організаційна зброя, монолітність здатність до застосування терору, або ви програєте.

Валентин Шуров: Наскільки, на вашу думку, важливою для створення держави та класу чиновників була необхідність у зрошуванні землі?

Павло Кутуєв: Ну тут завжди завжди суперечність між соціологами та істориками у тому що соціологам потрібно узагальнювати і вибудовувати загальні схеми і моделі, а історики в них знаходять неузгодженості. Відповідно це різні дисципліни зі своїми мовами і зі своїми картинами світу. Звісно, я думаю професійні історики, сучасні історики будуть відкидати ці побудовання Вітфогеля як суто ідеологічні і спрощені, але якщо стояти не на позиціях якоюсь такою вузької емпіричної вузькофахової історії, то я думаю його погляди в загальних рисах охоплюють щось важливе, а саме цивілізації які будувалися навколо рису який потребує іригаційних споруд, іригаційні споруди потребують керування великими масами людей а таке керування вимагає потужної централізованої держави, Потім це все окупується, тому що рис плодovита культура. Тобто ви отримаєте набагато більше врожайності ніж від жита пшениці, відповідно, можете прогодувати набагато більше населення. Врешті-решт Китай доби Сун (Тобто 10-11 століття) його населення було понад 100 мільйонів осіб. Вражаючі цифри, Росія часів Петра Першого мала населення мільйонів 15.

Валентин Шуров: Тобто Вітфогель вхопив важливий процес?

Павло Кутуєв: Важливий, але звісно його погляди диктувалися ідеологічними конструкціями, тому відповідно і, можливо несправедливо, до них втратили зацікавленість і вони не є тепер актуальні, тому що на превеликий жаль в суспільних науках надзвичайно важливим є те якою мовою тій або іншій тези сформульовані. Це як казав Гоббс що “якби геометричні аксіоми заперечували чийось інтересам, то їх би теж ставили під сумнів”. Тут така сама ситуація була: в суспільних науках дуже часто ті або інші тези, аксіоми, вони пов'язані з

політичною платформою яка заперечує чи загрожує чийсь інтересам і відповідно вони стають об'єктом атаки, а найкраща зброя у таких ідеологічних війнах це забуття

Валентин Шуров: Чи дійсно виникає необхідність у тоталітарній державі та тоталітарному менеджменті? Чи можна дійсно віднести СРСР до країн зі “східним деспотизмом”?

Павло Кутуєв: Питання відкрите, дискусійне. Чи не потрапляємо ми в пастку орієнталізму і приписуємо всьому неєвропейському таку консервативність, реакційність? Думки про те, що Схід не є тим чим є Захід. Якщо Захід - втілення динамічності, інноваційності, то Схід, навпаки, виражає відсутність всіх цих речей. Але, знов таки, встановлення режиму який сповідував ідеологію революційного прориву, системної трансформації суспільства яке було під його владою, то важко напевно очікувати постання якого-небудь іншого режиму аніж жорстко авторитарний, тоталітарний тому, що ресурсна база обмежена, людський капітал обмежений, опір потужний та завдання неймовірні за обсягом.

Висновки

Валентин Шуров: Чи вважаєте ви взагалі концепцію азіатського способу виробництва життєздатна і як ви оцінюєте її евристичний потенціал?

Павло Кутуєв: життєздатна в рамках марксистської традиції. Якщо перебувати в рамках марксистської традиції, то вельми високий евристичний потенціал.

Валентин Шуров: Чи є Ви прихильником формаційного підходу?

Павло Кутуєв: Я нічого не маю проти поняття «суспільно-економічна формація», але ідентифікувати ці формації це дуже складне завдання тому більш таким аморфним поняттям користуватися запропонував би - історична система. Воно до меншого нас зобов'язує і водночас є більш правдивим тому що показує наше знання і розуміння того що відбувалося, а цей рівень є далеко не вражаючим. Але і Маркс і його античні форми власності та азійські форми власності тут є надзвичайно корисним та евристичним в плані диференціації та компаративістики.

ЕКСПЕРТНЕ ІНТЕРВ'Ю

Експерт Якубін Олексій Леонідович – кандидат політичних наук, викладач кафедри соціології факультету соціології і права НТУУ «КП»

Валентин Шуров: Як ви вважаєте, що саме стало причиною недостатньо чіткого формулювання АСВ у працях Маркса?

Олексій Якубін: Мені здається, що ключова причина була пов'язана з тим що, в принципі, Маркс усвідомлював обмеженість своїх знань про світ, в цілому, тобто він вважав, що ключове дійство зараз відбувається в Європі, як індустріалізованому суспільстві, де розгортається капіталізм з його суперечностями. Водночас, він усвідомлював що його знання, наприклад, про інші країни є значно меншими. Але, при цьому, наскільки я розумію, значно меншими, в контексті конкретних деталей, але, мабуть, не в контексті конкретного розуміння розвитку. Мені здається, що в цьому сенсі Маркс, можливо, був подібним до Гегеля, який теж будував такі великі глобальні системи, але при цьому будуючи свою “Естетику”, він не знав про відкриття давньоєгипетського мистецтва, тому, що тоді ще не було проведено розкопок, ну, (бюст Ніфертіті і т.д.), але він мав свою концепцію, яку він накидав вже на весь розвиток цивілізації. Маркс подібним чином, вибудовував якусь глобальну систему, вважаючи, що, в принципі, якісь деталі, які він не знав, вони не настільки суттєві, але водночас він для себе так концептуально розумів, що, все ж таки, Азія, вона є там, Китай, Індія, вони є значними країнами, щоб щось про них багато стверджувати, при тому, багато про них не знаючи.

Плюс, я думаю, на той момент відігравав роль той факт, що на той момент європейці, насправді, не настільки ще активно почали досліджувати, а саме, науково досліджувати Китай, Індію (виходить що, якби Маркс писав свою роботу пізніше, в другій половині свого життя, в тому числі, розглядаючи ці концепти, то тоді були б уже певні матеріали. А так, він спирався, в першу чергу,

на доступ до тих матеріалів, які у нього були). Він хотів вибудувати систему, яка б базувалася доказовій базі, а не просто показувала загальні підходи. Ми точно можемо пригадати, як просвітники бачили Азію, тощо. А Маркс хотів, в першу чергу, зрозуміти динаміку, взагалі, розвитку людської цивілізації. Тобто, в принципі, для Маркса, тут питання виокремлення розвитку саме азійського способу виробництва стояло не настільки гостро, тому що він вважав, що така система, яку він вибудовує, вона буде універсальною. І тому, в подальшому він не сильно концентрувався на цих речах. Я тут ще пригадую, що навіть один з дослідників, в тому числі, Маркса, Рендал Коллінз, згадуючи про цей нюанс Марксової роботи, навіть їх порівнюючи, наприклад, з Максом Вебером, казав, що Вебер писав в ті часи, коли вже набагато більше знали про Азію, ніж в часи, коли Маркс писав свою роботу.

Валентин Шуров: Як можна пояснити те, що Маркс перестав згадувати АСВ у своїх пізніх працях?

Олексій Якубін: Я думаю, що тут, насправді, грав роль той факт, що Маркс бачив, що капіталізм перетворився на всесвітню систему, що він охопив весь світ, і, в тому числі, Китай і Індію, і я думаю, що зважаючи на це, Маркс вважав, що, в принципі, вони вже є частиною цієї системи. А Маркс знаходиться в центрі, тобто в найбільш розвинутих частинах цієї системи, в індустріальній Німеччині, Великобританії, Франції, і що він спирається на дані з центру цієї системи. Маркс розумів, що є там певна подієва специфіка подій, що відбувалися в Китаї, Індії, в тих регіонах, але він розумів, що капіталізм вже став глобальним, і він його спостерігає за центру системи, що так, чи інакше, зміни, що будуть відбуватися у центрі, вони будуть торкатися і Китаю теж. Тому, що капіталізм справді став такою глобальною формацією, що він поширився по всьому світу. Тобто оці торговельні зв'язки, ланцюги накопичення капіталу, вони простягнулися, умовно з Лондона, простягнулися на весь світ. Мені це просто нагадує думку, яку колись висловила британська письменниця Доріс Леслі, що

капіталізм - це така система, коли, наприклад, падіння врожаю в Південній Африці впливає на ціни в Лондоні на світовій біржі, а це, свою чергу, впливає на робітників в Сибіру. Тобто, система взаємопов'язана оцими ланцюгами накопичення капіталу. І, я думаю, що, насправді, для Маркса було дуже важливо підкреслити, що він описав і описав, знаходячись в центрі системи, коли вона трансформувалась, розвивалась, і, спираючись на дані, які у нього були. Він же, все ж таки, був вченим. Він працював бібліотеках, в тій же Лондонській бібліотеці збирав дані, статистику. Тобто, що все те, до чого доказова наука, його рука могла дотягнутися, на час написання цих робіт, власне, він використав всі ці матеріали. Ну, а так як капіталізм є глобальним, то, в принципі, який сенс акцентувати на якісь, можливо існуючій, специфіці і, навіть, таких великих інших регіонів, як Азія.

Валентин Шуров: Ну, сенс, ви маєте на увазі, науковий сенс, чи політичний?

Олексій Якубін: І в політичному, в першу чергу, я погоджуюсь, в політичному теж. А який сенс, якщо все рівно все ключове буде відбуватися або починатися тут. А, ну можна пригадати Маркса підхід навіть до революції. Що капіталізм має вичерпатись. Маркс, коли спілкувався з різними поколіннями марксистів або лівих з Росії, він вважав що Російська імперія – напів-периферія. Тобто, вона не розглядалася як місце, де може відбутися ця подія під назвою світова революція, де вона почнеться.

Азійським способом виробництва називалась нерозділеність влади і власності, така взаємопов'язаність.

Валентин Шуров: Ну там і у попередніх дослідників, і у Монтеск'є дуже багато є з приводу, взагалі, деспотичної влади. Він виділяв і важливість держави, і відсутність приватної власності на землю, і деспотичного форму правління. Потім вже Адам Сміт почав виділяти відмінності між оподаткуванням в Європі та Азії. Тобто це в принципі формувало якусь думку Маркса?

Олексій Якубін: Можна тут сказати, що Маркс був просто вінцем просвітництва, а це говорить нам про те, що, в принципі, він вибрав собі і як плюси, так і певні можливі упередження, які були характерні для Просвітництва. Я маю на увазі упередження, в тому числі, до регіонів поза центром, де, вони вважали, відбувається цивілізація. Цивілізація відбувається, умовно, тут, де є індустріальний капіталізм. В своїй формі він так розширюється, розвивається, і тому вони зосереджувалися, і, я думаю, що Маркс продовжує цю просвітницьку традицію тому, що він і так знаходиться в епіцентрі подій.

2-й блок

Валентин Шуров: Як ви вважаєте, наскільки серйозним був вплив, на початок дискусії, саме національно-визвольних рухів в Азії та Африці? І, чи можна обґрунтувати інтерес науковців, які в цій дискусії брали участь, тим, що Радянський Союз намагався втрутитись в перебіг цих подій?

Олексій Якубін: Ну, я тут можу відштовхнутися трошки з іншого боку. Я зараз читаю біографію Ден Сяопіна, одного з тих, хто проводив реформи китайські у 80-х роках двадцятого сторіччя, і Сяопін, він вчився, у тому числі, і у Москві якраз у цей період 20-х, на початку 30-х років. А до того він поїхав працював робітником у Франції, а з Франції він потім поїхав до Москви. Отака у нього була цікава траєкторія. Він казав, що експлуатація на заводі у Франції зробила з нього комуніста, а от навчання, осмислене навчання, він вже отримав тоді у Москві. А потім знов поїхав в Китай, вже, нібито, були спеціально створені такі інститути, як Комуністична Академія, де він потім навчався. І от, якщо говорити про теоретичне осмислення, то він знаходився в Радянському Союзі під час НЕПу, це такий важливий нюанс, коли поєднувалися план і ринок, і вибудовувалася така нова форма. Але, водночас, коли він був перекинутий вже в Китай, то він керувався по лінії Комінтерну. І ті, хто знаходились в

комуністичній партії Китаю, вони бачили величезний розрив розумінні тих, з одного боку теоретичних постанов, які по лінії Комінтерну скидали, по тому, що треба робити в Китаї, що треба робити революцію, боротися з кулаками, з найбільш заможними селянами, і, з іншого боку, вони бачили іншу ситуацію в самому Китаї. Тому, що, якраз, виходить, що ці заможні селяни, вони були, по суті, революційним класом. Який хотів би змінити країну, визволити країну від іноземного загарбання, тому, що, ми пам'ятаємо, під час “опіумних війн”, в якому стані Китай знаходився. І вони тоді розуміли, що якщо вони знаходяться в Китаї, то базою їх має бути поєднання робітників і селян. Акцент, у багато в чому, - на селян! Але по лінії Комінтерну їм відправляли бачення, що ключова група має бути - робітники! А селяни, це такий, більш відсталий, клас, і меншою мірою можна на його зважати. Хоча китайська специфіка, вже на той момент, говорила, що робити ставку на робітників, виключно, не можна, або треба робити, в першу чергу, ставку на селян. Це я веду до того, що по лінії Комінтерну, тобто з Москви, надходили сигнали, що вони мали будувати тактику, нібито вони знаходяться в суспільстві, де є величезна кількість робітників, і вони є революційним класом, але, по суті, в Китаї була, насправді, своя специфіка. І вони бачили різницю між тим, що спускалося по лінії Комінтерну, на які соціальні групи треба робити ставку, і тим, що, якщо, вони хочуть правильно робити революцію, то їм треба специфічно робити ставку на іншу групу, наприклад, тих же селян, навіть середніх селян. А в Радянському Союзі вже тоді почалася ця ситуація, пов'язана з “кулаками”, колективізацією, і там активно критикувалися середні селяни, а в Китаї, виходить, китайські комуністи цілком розуміли, що на них вони мають спиратися, якщо вони хочуть робити далі революцію. Я думаю, що це, до речі, показує такий певний розрив, тобто на рівні Комінтерну, наскільки я розумію, продовжувало бути бачення, що революційною групою є робітники, а емпірично в Російській імперії, насправді, якщо ми пригадаємо, як і, насправді, в Китаї, все ж таки одну з ключових ролей грало селянство. Тобто, вже є відмінність від теоретичної тієї схеми яка існувала, і, я думаю, що це частково зрештою впливало на дискусії, пов'язані з азійським

способом виробництва, тобто, розуміння, що є певна специфіка регіону, яка відрізняється від бачення концепції “п’ятичленки”, такого лінійного вибудовування розвитку соціально-політичного, історичного, економічного процесу.

Валентин Шуров: Наскільки важливим для початку дискусії були погляди Плеханова про полі лінійність історичного процесу?

Чи було для партійного керівництва важливим заперечити його думки через його політичні погляди щодо Жовтневого перевороту?

Олексій Якубін: Ми пам’ятаємо, що він був з першого покоління дуже впливових марксистів і, взагалі, тут, приходимо до дискусії між марксизмом як політичною ідеологією, яка надихала на політичну боротьбу і, так званим, легальним марксизмом. В тому сенсі, що були такі легальні марксисты, вони вважали марксизм корисним дослідницьким інструментом, такою великою теорією: соціальною, політичною, але вони не вважали, що треба щось робити, щоб наблизити революцію, ну, тобто, вони вважали, що капіталізм має спочатку вичерпати свої зусилля, свої можливості і лише тоді почнеться революція. І, в принципі, мені здається, що Ленін спочатку, теж з цього частково виходив, Я пригадую його роботу “Розвиток капіталізму в Росії”, яка вийшла на початку 20 століття, де він, в принципі, вважав, що зараз треба сприяти капіталізму, бо він є більш прогресивним, ніж феодалізм, що панує в Росії. Він вважав позитивом, що капіталізм поступово проникає у різні сфери, створюючи нові соціальні групи, соціальні класи, які, врешті, будуть впливати на зміну формації. Мені здається, що Плеханов, він, все ж таки, був важливим дослідником, який намагався поєднати перспективу Російської імперії до марксистської теорії, показати що тут треба ще розвивати капіталізм, але що ситуація в Російській імперії, вона не спростовує марксизм, просто вона напівпериферійна, і, процеси капіталістичних відносин проходили всі фази, як у всіх країнах капіталістичного осердя. Плюс те, що Ленін вважав, що капіталізм в Росії може розвиватися, не зважаючи на те, що

він є більш периферійним, пришвидшеними темпами тому, що він перестрибує якісь моменти, які він уже пройшов в своєму центрі. А відтак, тим паче в приєднанні з політичною групою, що це може сприяти, незважаючи на те, що Росія є найслабшою ланкою в капіталістичному розвитку, може сприяти тому що в ній може розпочатися соціальна революція. І потім, по принципу доміно, це може перекинутися на інші регіони.

Також, не треба забувати, що на початку ХХ століття, Росія програла війну азійській державі (Російсько-Японська війна), що також підігрівало інтерес до азійських справ.

3-й блок

Валентин Шуров: Чи мало сенс розрізняти розвиток західних та східних суспільств через призму культурної дихотомії заходу та сходу? Наскільки ці відмінності справді є суттєвими?

Олексій Якубін: Здається, що для класичної марксистської теорії, базис залишається сталим, є відмінності лише в надбудові. Капіталістична формація має відмінності в надбудові в різних регіонах світу. Для класичного марксизму це не грало ніякої ролі. Надбудова звісно теж важлива, але базис є ключовим. Дискусії про цивілізації для марксизму не були типовими, тим паче з акцентами на культурі. Специфіка капіталістичної формації в тому, що вона змогла охопити весь світ. Але для пізнішого марксизму, і, наприклад, західного марксизму, в 20-30 ті роки можна пригадати виникла дискусія в цілому про базис та надбудову. Що на що впливає, хто як визначає. Наприклад, Антоніо Грамші почав дещо інакше на це дивитися, ввів поняття гегемонії. Базис перестає розумітися як те, що керує надбудовою. В цілому на початок дискусій впливало те, що революційний процес не настільки швидко пішов у Європі та в інших регіонах, як того очікували. Подієва частина почала впливати на теорію, почало виникати розуміння, що надбудова є достатньо впливовою.

Валентин Шуров Але варто зазначити, що тут мала місце також і дискусія про базис. Дивилися на основні положення базису, що ґрунтувався на іншому підґрунті.

Олексій Якубін В 30 -40ві році починається дискусія не тільки щодо надбудови, а й щодо базису. Це було зумовлено і ситуацією в СРСР. Значна кількість політичних і культурних процесів надбудови не слідувала за зміною базису. Вона виявилась не настільки автоматично залежною від базису. Ще одним питанням, що виникло було питання про мову. Наприклад дискусія між Сталіном і Маром . Мар вважав, що мова є надбудовою і як тільки змінюється базис, має змінюватися і мова і утворюватися КомЯз, як нова мова з новим базисом. Сталін втрутився в дискусію та написав роботу в якій сказав що мова не відноситься ні до базису, ні до надбудови. Мова не базис та не надбудова а щось третє.

Валентин Шуров: Якщо уявити, що висновки дискусії були не такими, чи могло це б дати привід до потужних дискусій всередині марксистської спільноти вчених?

Олексій Якубін: Я думаю, що таке б могло бути і це б означало, що марксизм продовжував би вивчення навіть радянського суспільства Ми пам'ятаємо, що з точки зору радянських соціологів класових конфліктів в СРСР вже немає, а вони є лише назовні. А саме радянське суспільство і процеси, що в ньому відбувалися, не дуже то й аналізувались.

Зрештою, це стало однією з причин, чому СРСР взагалі розпався. Сліпота власної оптики, увага до інших і не використання марксистського підходу до дискусії всередині. Є штамп, що це безкласове суспільство і ми виходимо з цієї позиції. Але якщо до марксизму ставитися не тільки як до ідеології, але й як до живої науки, що здатна розвиватися, то це б давало змогу ставити багато питань

і до розвитку самого СРСР. Можливо були б дискусії і про його природу і можливі висновки зі змінами навіть з політичними. Наприклад у СРСР часів НЕПу існувала думка про те, що СРСР має створити власний капіталізм та розвинути його під контролем партії, корегуючи його найбільш негативні сторони, але спершу його провести в СРСР для того, щоб досягнути інших стадій. Це також може вести до більш глибоких дискусій в дореволюційній росії. Існували також і народники . Вони вважали, що в росії є селянська община, а капіталізм є поганим явищем, тому, що він руйнує общину. Навіщо тоді капіталізм в росії, краще одразу перейти до соціалізму. А якраз марксиста та Ленін вважали, що капіталізм це необхідна стадія розвитку. Тобто якби ця дискусія не була б одразу ідеологізована, ми б могли говорити про дискусії про азійський спосіб, про відношення базису та надбудови. Вони могли б призвести до інших підходів до того, як відбувається процес розвитку. В СРСР аналіз самого себе виходив з позицій про стабільність системи.

4-й блок

Валентин Шуров: Наскільки важливою для створення держави була необхідність у іригації?

Олексій Якубін: З точки зору такого підходу, іригація потребувала колективних зусиль. І передбачала створення бюрократичного механізму, які б ці речі координували. Держава створювалась, як регулятор. Таким чином, це дозволяло державі грати виняткову роль в суспільному житті. Якби не було держави, то взагалі не можна було б говорити про такі соціальні структури, що були на Сході, тому що вона брала на себе ключову функцію регулювання та створення базису. Створення відмінної моделі соціального життя. Це вело до того, що відбувалося зрощування влади та власності.

Валентин Шуров: Чи веде індустріальність до посилення тоталітаризму?

Олексій Якубін: Якщо ми вважаємо, що не тільки робітники а й селяни мають прогресивну роль, а в марксизмі це відкрите питання, то селяни мали обробляти землю разом, мали мати певну централізовану систему керівництва. Я не погоджуюсь, що індустріальність детермінує тоталітарний контроль, вона передбачає менш централізовану державу ніж в аграрному суспільстві . Навіть Троцький говорить про те, що в СРСР виникла робітнича держава, не дивлячись на появу в ній потужного бюрократичного апарату, вона була робітничою. Бюрократія отримала контроль над базисом і отримала ключові суспільні багатства. Проте не зважаючи на певну авторитарність та тоталітарність, в СРСР з'являлася можливість появи марксистських рухів, пролетарських рухів. Хай це і деформована, але робітничою держава

Висновки

Валентин Шуров: Концепція АСВ життєздатна?

Олексій Якубін: Навіть зараз в Україні є спроба поєднати концепцію АСВ та цивілізаційний підхід. Наприклад, дослідник Юрій Павленко намагався показати що концепція АСВ є своєрідним мостом з цивілізаційним підходом. Це одна з можливих візій цієї концепції, яка дає зрозуміти, що АСВ починає по новому переосмислюватися. Також концепцію можна застосовувати для пояснення пострадянських трансформацій. Тут реставрація капіталізму відбувалася виключно політичним шляхом, своєрідний капіталізм без капіталістів. І оцю роль капіталістів грала бюрократія. Тобто поєднання влади та власності ми з вами можемо спостерігати і зараз. Навіть, коли ми говоримо про олігархію на протиположному транснаціональним компаніям, це також може поєднуватися з азійським способом виробництва. АСВ може пояснювати як олігархи мають і владу і власність. Без влади вони б не мали механізмів для

отримання власності. Тобто, навіть для цієї ситуації. АСВ може бути більш евристичним ніж транзитологія, наприклад.

Валентин Шуров: Чи кризовий чи АСВ для формаційного підходу?

Олексій Якубін: Якщо підходити до формаційного підходу науково, то зрозуміло, що він постійно буде щось до себе приєднувати. Можна уявити собі відношення АСВ до формаційного підходу, як теорії гену до теорії Дарвіна. Дарвін не знав про теорію гену, проте це не робить його теорію менш науковою. Тут історія схожа. Неомарксизм має бути подальшим розвитком марксистської теорії. Було б дивно якби марксизм застиг в рамках п'ятичленки. АСВ дозволяє далі розвивати або додавати щось до марксистської теорії, можливо в подальшому можна буде говорити про який-небудь марксистський синтез. Збереження якихось принципів формаційного підходу та його модифікація через збільшення оборотів дослідження, його сфери дослідження. Плюс, марксизм міг би долати свою “європейську шкарлупу”.

Валентин Шуров: Чи були висновки науково чи скоріше політично обґрунтованим?

Олексій Якубін: Політичний фактор грав свою роль. Наприклад, рух на колективізацію та індустріалізацію. АСВ міг би почати дискусії, зародити певні сумніви, а п'ятичленка на ідеологічному рівні знімала такі питання. Зрозуміло який клас є прогресивним та яка лінія розвитку є прогресивною. Політична візія грала тут напевно ключову роль, це також унеможливлювало партійні дискусії про роль селян наприклад. Також це спрощувало політичну тактику у стосунках з Комінтерном. Є такий шлях, у нас є бачення процесу, не дивлячись на певну специфіку.